Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliserings-projekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

Richard Willerslev

Danmarks største arbejdsplads

Opførelsen af Københavns Landbefæstning 1886-93

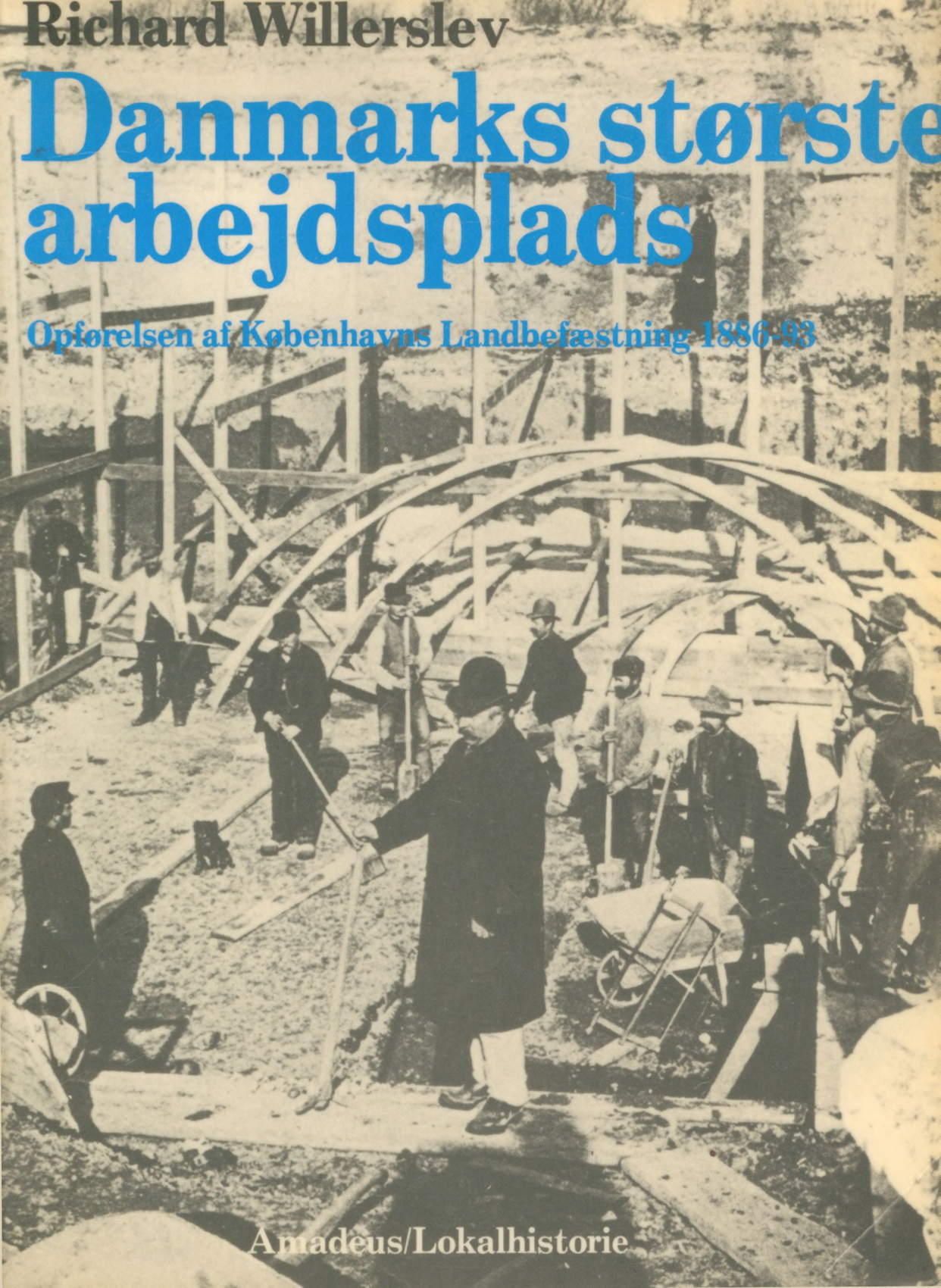

Amadeus/Lokalhistorie

Danmarks største arbejdsplads



Richard Willerslev

Danmarks største arbejdsplads

Opførelsen af Københavns Landbefæstning 1886-93

Amadeus/Lokalhistorie

Danmarks største arbejdsplads
©Richard Willerslev 1986
Omslag: Niels Bøje Ziegler
Bogen er sat med Baskerville
og trykt hos Reklame trykkeriet, Nakskov
ISBN 87-89028-00-7

Indhold

Forord *7*

I. Fæstningen bygges *11*

II. Danmarks største arbejdsplads *17*

III. Landarbejdere, københavnere og svenskere *28*

IV. Logi og forplejning *39*

V. Ustabil arbejdskraft *43*

VI. Arbejdsmændenes Forbund og strejkerne *49*

VII. Arbejdstid og lønninger *55*

VIII. En arbejders budget *65*

IX. Fæstningsarbejderne - befolkningen og politiet *69*

X. To fæstningsarbejdere beretter *75*

XI. Afslutning *84*

Noter *84*

Efterskrift

Hvad blev der af »Kjøbenhavns Landbefæstning«? *95*

Af redaktør Erik Wassard

Register *118*

Forord

For 100 år siden, i 1886, blev det første spadestik taget til Københavns Landbefæstning. Et storstilet fæstningsbyggeri, fra Køge Bugt ved Avedøre i syd til Øresund ved Hvidøre i nord, var iværksat.

Projekteringen og gennemførelsen af dette vældige og enestående bygningsværk har været beskrevet ud fra fortifikatoriske, forsvarsmæssige, politiske og lokalhistoriske synsvinkler. I forbindelse med Foreningen Vestvoldens Venners 10-års jubilæum i 1984 og Københavns Landbefæstnings tilstundende jubilæum, opfordrede foreningen dr. phil. Richard Willerslev til at skrive nærværende bog om *fæstningsarbejdernes* historie, et emne, der aldrig tidligere har været beskrevet i bogform.

Det er med stor glæde, at Foreningen Vestvoldens Venner og forlaget nu kan fremlægge resultatet for publikum. Vi takker Tuborgfondet, Ministeriet for kulturelle Anliggender og Københavns Amtskommunes kulturelle Forvaltning for økonomisk støtte til udgivelsen af bogen.

Forlaget

Erik Wassard
Formand for Foreningen Vestvoldens Venner

Ingenieurkorpset.

Oversigtskort
over Kjöbenhavns nye Befæstningsanlæg.

Fortroligt.

Plan 1.

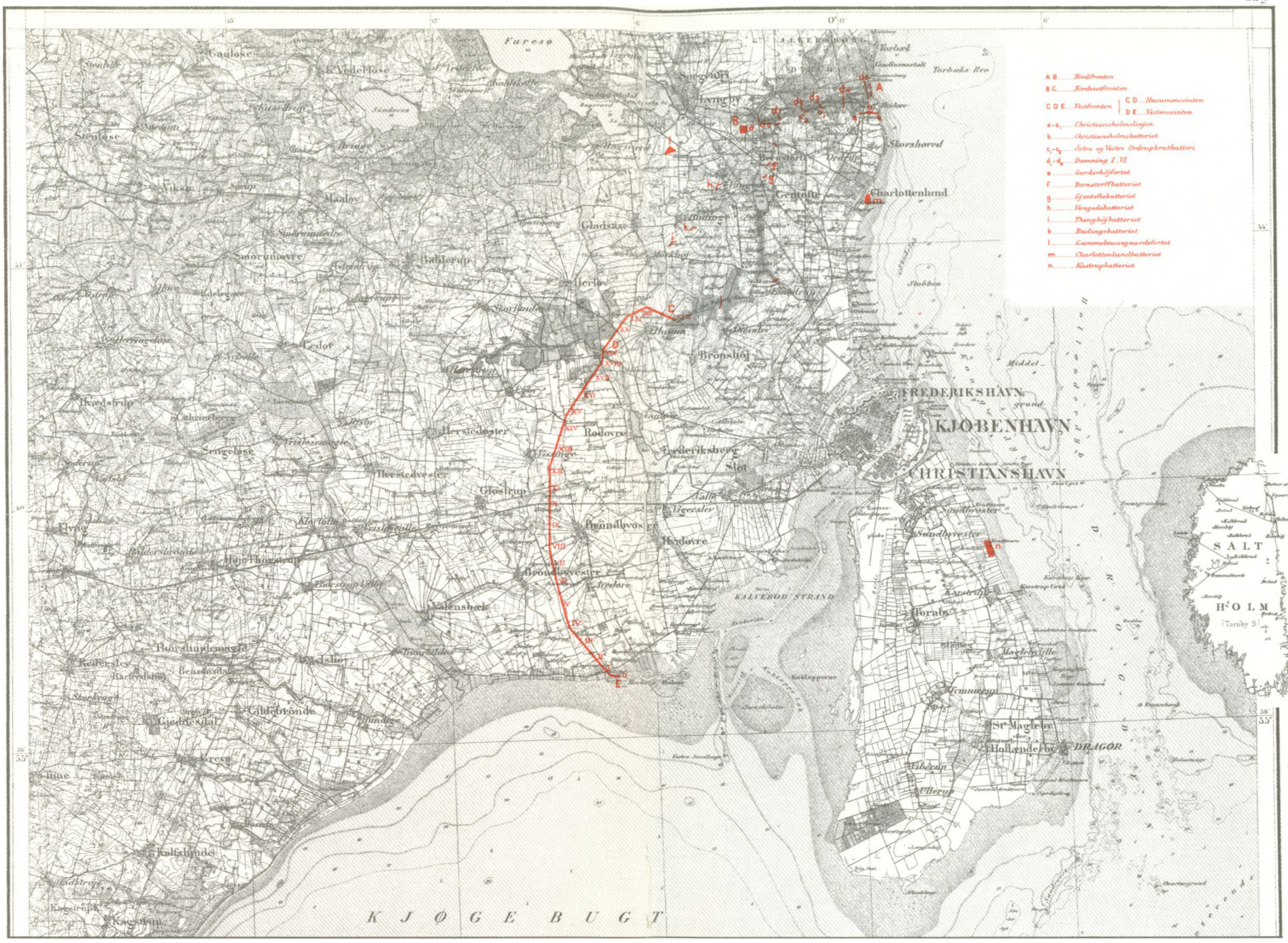
A B ... Nordfronten
B C ... Nordvestfronten
C D E ... Vestfronten
C D ... Hasmonceinten
D E ... Vesterceinten
a–a1 ... Christianshavnslinien
b ... Christianshavnsbatteriet
c1–c2 ... Østre og Vestre Ordrupkrathatteri
d1–d6 ... Damning I. VI.
e ... Garderhøjfortet
f ... Bernstorffbatteriet
g ... Gjentofte batteriet
h ... Vangedebatteriet
i ... Thinghøjbatteriet
k ... Budingebatteriet
l ... Gammelmosegaardfortet
m ... Charlottenlundbatteriet
n ... Kastrupbatteriet
Furesø
Gladsaxe
Herlev
Brønshøj
Frederiksberg
Slot
Rødovre
Hvidovre
Brøndbyvester
Ishøj
Vallensbæk
Glostrup
Herstedvester
Herstedøster
Ledøje
Ballerup
Malløv
Gjeddesdal
Kalvebod Strand
Kjøge Bugt
Charlottenlund
Skovshoved
Bernstorff
Ordrup
Gentofte
Hellerup
Tårbæk
Tårbæks Rev
Stubben
Middelgrund
Frederikshavn
Kjøbenhavn
Christianshavn
Saltholm
Hjelm
Dragør
Hollænderbyen
St. Magleøy
Hørnbye
Kastrup
Tømmerup
Maglebylille
Tårnby
Ullerup
Kastrup Fælled
Kastrup Vandværk
Kastrup Sø
Kastrup Mose
Kastrup Grund
Kastrup Fort
Kastrup Batteri
Kastrup Havn
Kastrup Strand
Kastrup Skov
Kastrup Bugt
Kastrup Kirke
Kastrup Gård
Kastrup Mølle
Kastrup Bro
Kastrup Station
Kastrup Banegård
Kastrup Lufthavn
Kastrup Flyveplads
Kastrup Flyvestation
Kastrup Flyvehavn
Kastrup Flyvebane
Kastrup Flyvemaskine
Kastrup Flyvemaskinehavn
Kastrup Flyvemaskinebane
Kastrup Flyvemaskinestation
Kastrup Flyvemaskinebanegård
Kastrup Flyvemaskinelufthavn
Kastrup Flyvemaskinefly
Kastrup Flyvemaskinefly
Kastrup Flyvemaskinefly

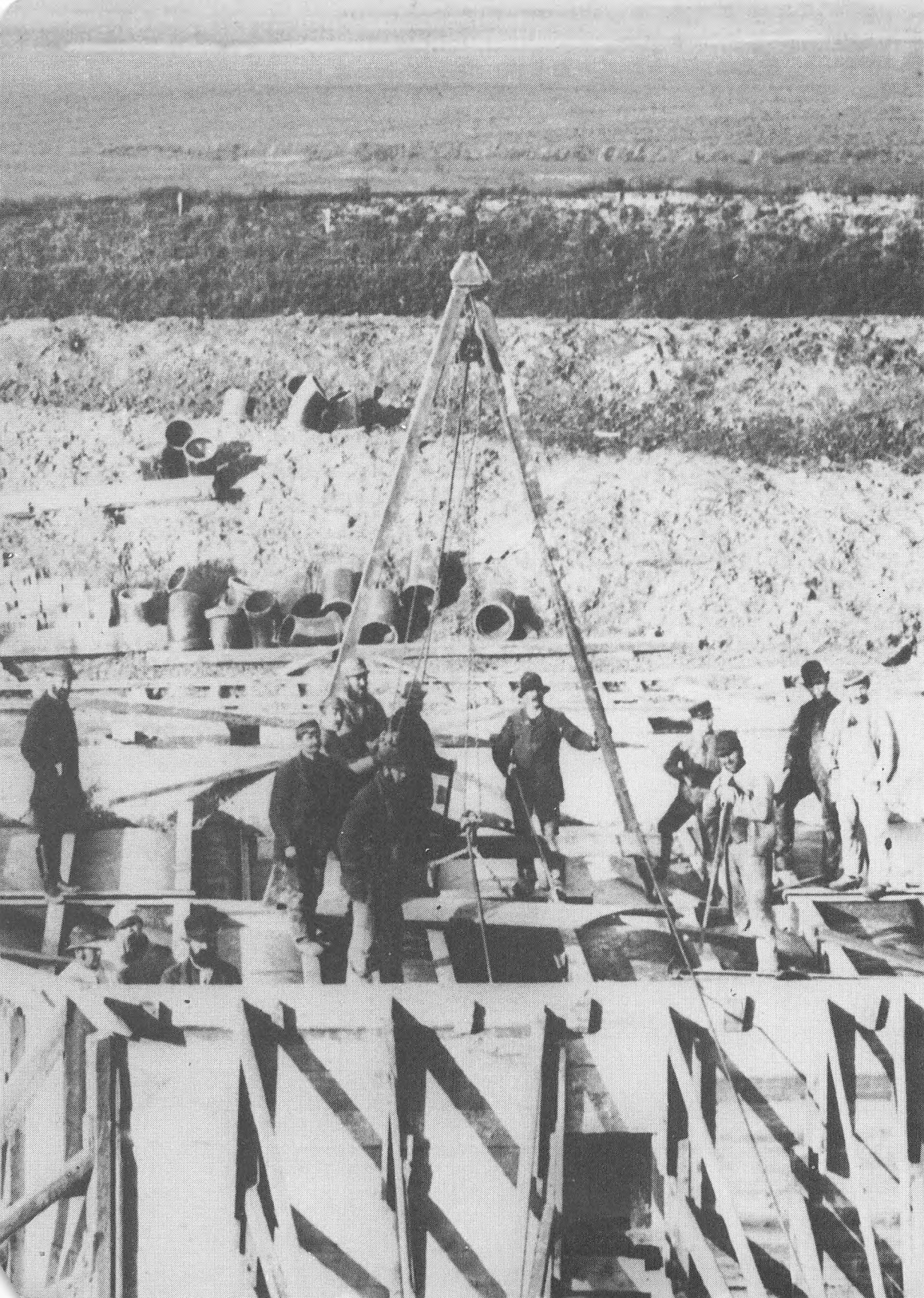

I · *Fæstningen bygges*

Ved midten af 1800-tallet blev Københavns gamle befæstningsanlæg, som havde aner tilbage til middelalderen og var blevet udbygget gennem århundreder, så at sige sprængt indefra. Det voldsomme befolkningstryk inden for fæstningsmurene måtte næsten med en naturlovs uafvendelighed have udløb. I første omgang måtte militæret affinde sig med, at demarkationsterrænet uden for voldene, som principielt skulle ligge ubebygget hen, blev givet fri til bebyggelse. Med overrumplende fart skød herefter nye industri- og beboelseskvarterer frem på det indre Vester- og Nørrebro, lidt senere fulgt også af Østerbro. I 1867 toges skridtet fuldt ud. Selve volden med undtagelse af Kastellet og Christianshavns vold blev overgivet til Københavns Kommune til nedrivning, og voldkvarteret blev herefter bebygget eller indrettet til parkanlæg. Københavns landbefæstning var indtil videre en saga blot.

Næsten samtidig blev landets udenrigs- og militærpolitiske situation totalt omkalfatret. Nederlaget i 1864 og Tysklands (Preussens) sejr over Frankrig i 1870/71 betød, at såvel udenrigssom militærpolitikken kom i støbeskeen. Det stod klart, at Danmark i fremtiden var henvist til at føre en neutral udenrigspolitik og i fredstid holde sig fri af militæralliancer. Herefter blev landets militærpolitiske problem indsnævret til den opgave i tilfælde af angreb at skabe et henholdende forsvar i håb om støtte udefra.

Foregående opslag: Ingeniørkorpsets fortrolige oversigtskort fra pjecen »Kort Beskrivelse af de nye Befæstningsanlæg ved Kjøbenhavn«. (Trykt i Krigsministeriet, 1889). *S. 10:* Fra opførelsen af Vestenceinten. Udsnit. (Rigsarkivet)

I denne situation opstod planen om et nyt befæstningsanlæg omkring København. Planen fandt kun genklang hos militæret og det regerende Højreparti under Estrup. Denne tog imidlertid sagen i egen hånd, og i 1886 påbegyndtes såvel bygningen af landbefæstningen som en kraftig styrkelse af den eksisterende søbefæstning. Pengene til de kostbare anlæg fremskaffedes via de provisoriske finanslove, dvs. finanslove som år efter år blev udstedt uden Folketingets samtykke og under dets protest. Hermed nåede den politiske konflikt sin kulmination. Alle Højres i forsvarspolitisk henseende mere eller mindre diffuse modstandere i Folketinget blev sammensmeltet til én blok med det hovedmål at hindre, standse eller hæmme fæstningsbyggeriet. Uden resultat. I 1894 var fæstningen omkring København stort set færdigbygget og måtte, ved det storpolitiske forlig samme år, accepteres af Venstre som en indtil videre uafviselig kendsgerning.

Det første spadestik på landbefæstningen blev foretaget den 27. marts 1886 ved Garderhøj på Nordfronten.(1) Garderhøjfortet blev finansieret ikke af staten, men af privat indsamlede midler, den såkaldte »frivillige selvbeskatning til forsvarets fremme«. Der indsamledes i alt 1,5 mill. kr. – vel at mærke gode Chr. IX-kroner.

Det er rimeligt i denne forbindelse at foretage et lille sidespring og stille spørgsmålet: Hvad er en Chr. IX-krone værd i dag? Spørgsmålet er vanskeligt at besvare. Sammenkobles det prisindeks for forbrugsvarer, som foreligger fra og med 1914 med de beregninger, som Jørgen Pedersen har foretaget for tidsrummet 1890-1914,(2) kommer man til det resultat, at en krone i 1890 svarer til 34-35 kroner i dag. Sandsynligheden taler for, at den stedfundne prisstigning faktisk er endnu større. Men holder vi os til denne 34-35 dobling af forbrugerpriserne, svarer de 1,5 mill. kr., som frivilligt indsamledes til Garderhøjfortet m.m., til ca. 50 mill. 1984-kr. En ganske imponerende sum.

Kort efter det første spadestik ved Garderhøj indledtes i slutningen af maj 1886 fæstningsarbejdet: med et kystbatteri ved Charlottenlund samt oversvømmelsen af »Lyngby Enge«. Til det sidste arbejde blev ved foreløbig lov anvist en sum på hele

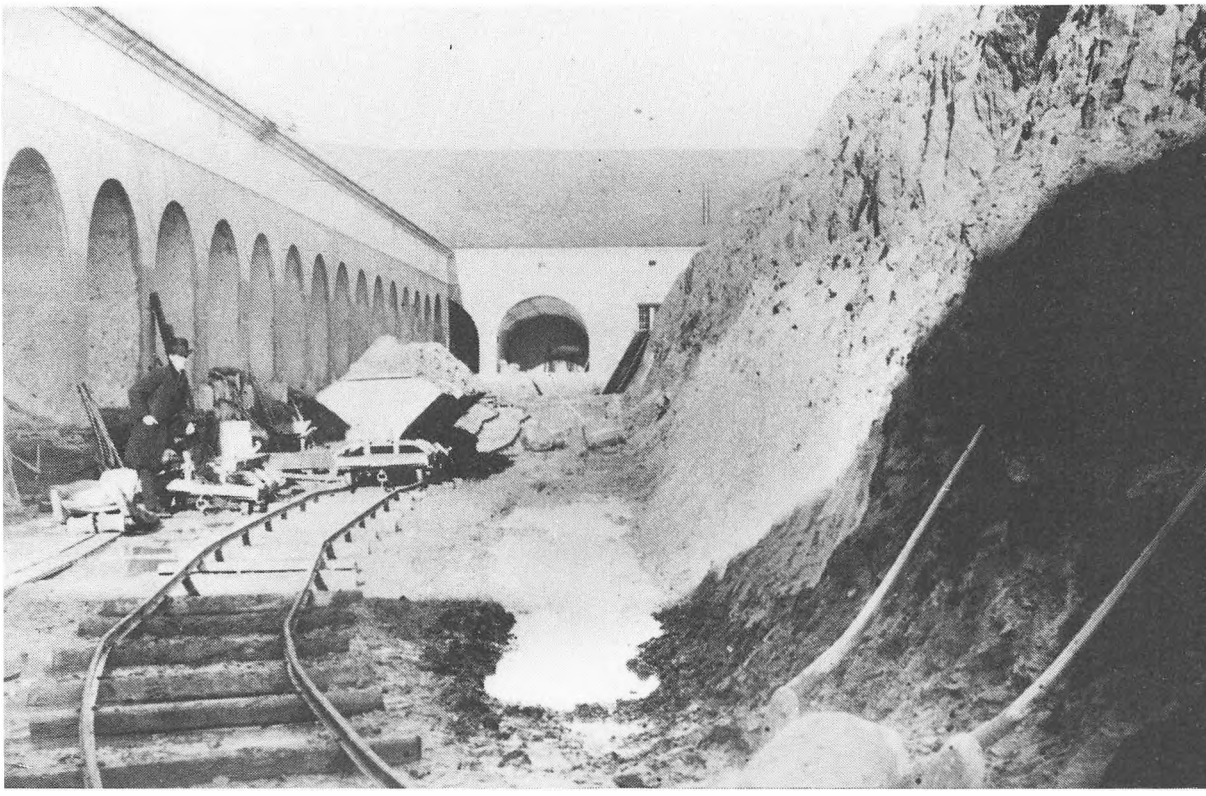

Opførelse af Garderhøjfortet, 1887. (Tøjhusmuseet)

1.285.000 kr. Furesøens vand blev bl.a. gennem en næsten 3 km lang kanal ledet fra Lyngby til Ermelunden (Ermelundskanalen – i dag Ermelundsstien). Ved hjælp af et stemmeværk kunne vandet oversvømme området mellem Ermelunden og Strandvejen.

Denne nordre oversvømmelse dækkedes af Garderhøjfortet mod vest og Christiansholmlinien med batteri mod øst, påbegyndt 1887. Nordfrontens øvrige permanente anlæg var fordelt over flere linier. I yderste linie Gladsakse-, Bagsværd- og Lyngbyforterne samt Fortunfortet længst mod nord. Bygningen af Lyngbyfortet startede allerede i april 1888, af de øvrige i 1891/92. I anden linie, på Tinghøj-, Buddinge- og Vangede batterierne, påbegyndtes byggeriet i årene 1887/88.



Fra Lyngby Kanalen, 1887. Ermelundsbroen. Støbning af overfaldet. (Byhistorisk Samling for Lyngby-Taarbæk Kommune)

Bag oversvømmelsesområderne lå Gentofte- og Bernstorffbatterierne, påbegyndt 1886 samt Vestre og Østre Ordrupkratbatteri, påbegyndt året efter.

I modsætning til Nordfrontens isolerede forter og batterier bestod Vestvolden eller Vestenceinten af et sammenhængende befæstningsanlæg, der strakte sig fra Avedøre til Utterslev Mose i en længde af ca. 14 km. Enceinten bestod foruden af en vold – 10 m bred foroven og 2,5 til 7 m høj – tillige af en voldgrav. Hvor denne var bredest målte den 16 m og i bunden 6 m. Vanddybden på midterfeltet var 3,5 m. Det hørte med til planen, at en del af

det foranliggende voldterræn ud for Kagsmosen kunne sættes under vand.(3)

Vestvolden var ikke alene det største, men også det kostbareste enkelte befæstningsanlæg. Det påbegyndtes i juni 1888, og arbejdet sluttede i september 1892. Det kostede 5.515.000 kr. og tegnede sig dermed for næsten en tredjedel af statens samlede udgifter til landbefæstningen.(4)

I alt kostede Københavns sø- og landbefæstning mellem 1885 og 1894 ifølge statsregnskabet 35,5 mill. kr. Men dette beløb ligger i underkanten af, hvad fæstningsværkerne faktisk kostede. Den kendte økonom J. Warming angiver for årene 1887-94 50 mill. kr. eller 7,8 mill. kr. i årligt gennemsnit. Da statens indtægter i samme periode gennemsnitligt var 58,3 mill. kr. pr. år, vil det sige, at de ekstraordinære udgifter til fæstningsanlæg slugte 13-14 pct. af statens samlede indtægter. Det var en høj procent for et budget, som i forvejen var tynget af formidable ordinære udgifter til militæret. Alt i alt tegnede de samlede militærudgifter inkl. mindre beløb til fyr- og vagervæsen sig for tæt henimod halvdelen af statens totale indtægter i disse år.(5)

Ifølge statsregnskabet var den samlede offentlige udgift til sø- og landbefæstningen i perioden 1885-94 som nævnt 35,5 mill. kr., hvoraf landbefæstningen lagde beslag på de 18,0 mill. kr.

De årlige udgifter i mio. kr. til landbefæstningen var i de enkelte finansår følgende:

1885/86:	0,06	1890/91:	0,7
1886/87:	1,6	1891/92:	0,4
1887/88:	1,7	1892/93:	1,8
1888/89:	9,7	1893/94:	0,5
1889/90:	0,75		

Det startede altså med en beskeden sum på 59.000 kr. i finansåret 1885/86, en sum der formentlig er anvendt til projektering. Først med finansåret 1886/87 indledtes arbejdet for alvor med en udgift på 1,6 mill. kr. og en næsten tilsvarende sum det følgende år.

Udgifterne kulminerede i finansåret 1888/89 med små 10 mill. kr. Det var som nævnt i juni 1888, at det første spadestik blev taget ved Vestvolden, og det var i 1888/89, at en væsentlig del af fortarbejdet på Nordfronten færdiggjordes. Herefter faldt udgifterne brat og nåede kun et enkelt år – i 1892/93 op på over millionen. Der var formodentlig i dette år tale om en særlig indsats for at gøre arbejdet færdigt.

II · *Danmarks største arbejdsplads*

I arbejdet med fæstningsbyggeriet var tre instanser direkte involveret: Ingeniørkorpset, entreprenørerne og så den egentlige arbejdsstyrke, der omfattede talrige professioner, fra jordarbejdere til ingeniører. Ingeniørkorpset var Krigsministeriets repræsentant. På Vestvolden var korpset under ledelse af fæstningsprojektets hovedarkitekt, oberstløjtnant E. J. Sommerfeldt. Korpset bestod foruden af ingeniører samt deres assistenter af landinspektører, tegnere, konduktører, tilsynsførende og skrivere m.fl. (1) – et vidnesbyrd om dets mangeartede opgaver. Hovedopgaven var foruden en løbende planlægning at være rådgivende, kontrollerende og tilsynsførende instans. Entreprenørerne var underkastet korpsets anvisninger.

Entreprenørerne var kontraktligt forpligtet til at udføre arbejdet på den sektion af befæstningsanlægget, som de havde fået overdraget efter en offentlig licitation. Ved denne antoges principielt det laveste tilbud. Det stod herefter entreprenørerne frit for at overlade dele af arbejdet til underentreprenører - som regel en eller flere af formændene, udpeget af hovedentreprenøren.(2)

Entreprenørerne var en ny stand, opstået i forbindelse med de store offentlige anlægsarbejder, navnlig jernbaneanlæg og sløjfning af Københavns gamle volde. De rekrutteredes fra højst forskellige samfundslag, og det er interessant at bemærke, at ikke få havde arbejdet sig op til entreprenørstatus så at sige fra bunden, idet de var startet som håndværkere eller arbejdsmænd.(3) Deres første opgave var at give et tilbud ved licitationen, en opgave som foruden faglig indsigt og omfattende overblik forudsatte evnen til at indkalkulere risici, der ikke umiddelbart var til at overse. Der



T.v.: Oberstløjnant af Ingeniørtropperne, E. J. Sommerfeldt, skaberen af »Den danske Front«. (Tøjhusmuseet). *Forneden:* Konseilspræsident Jacob Brønnum Scavenius Estrup. (»Punch« nr. 28, 1884)



tænkes her på ugunstige vejrforhold, vanskelige jordbundsforhold og ikke mindst på kontroverser med arbejderne. Til udarbejdelsen af tilbud var regnskabskyndig bistand som regel en nødvendighed. Der stod nemlig store penge på spil. Det var ikke usædvanligt, at en entreprise kunne beløbe sig til flere hundredtusinde kroner. Vi kender tilbudene ved nogle få licitationer. Det drejer sig om Garderhøjfortet i maj 1885, der blev givet i entreprise til firmaet A. Birch og L. Larsen for en sum af 20.845 kr. Det var det billigste tilbud. Det højeste lå på mere end det dobbelte.(4)

Efter at tilbudet var godkendt, blev der skrevet kontrakt med Krigsministeriet. Kontrakten med Birch og Larsen var i øvrigt et særtilfælde eftersom den ellers almindelige klausul var udeladt, at entreprenøren fortrinsvis skulle beskæftige danskfødte arbejdere og kun udenlandske arbejdere, såfremt de havde fast bopæl her i landet.(5) Der blev dog ofte dispenseret fra denne klausul, hvis den da ikke helt blev tilsidesat. Herom senere.

Vi kender entreprisesummen for endnu et fæstningsarbejde, som ikke er uden interesse, fordi entreprisen medførte et betydeligt tab for firmaet. Det drejer sig om kanalarbejdet ved Lyngby, som i juni 1886 blev overdraget M. Madsen og J. Michelsen, kendte som entreprenører også ved voldsløjfningen i København.(6) Entreprisesummen var på 570.000 kr., men i marts 1887 indstillede firmaet arbejdet med et tab på 60.000 kr., hvorefter Krigsministeriet nødtvungent påtog sig at fuldende byggeriet.(7) Den ene af entreprenørerne begik i øvrigt selvmord. »Han faldt som et offer for det kapitalistiske samfunds vilde konkurrence. Regeringens »livssag«, de provisoriske fæstningsanlæg blev hans ligkiste«, var Social Demokratens barske kommentar.(8)

Bygningen af Vestvolden eller Vestenceinten påbegyndtes i juni 1888. Her arbejdede i slutningen af året 7 entreprenører, blandt hvilke kan nævnes Wätzold og L. Petersen, kendte som jernbaneentreprenører i 1870'erne og 80'erne, samt A. P. Gunnersen og Hoffman. Den første formentlig en svensk arbejder, der havde svunget sig op i entreprenørstanden, den sidste en indvandrer fra Schlesien, der blev stamfader til et dynasti af entreprenører.(9)



Det var folk med et udpræget organisationstalent. Foruden en del håndværkere, ingeniører, assistenter, linieskrivere, bogførere, lokomotivførere, kuske m.fl. havde de ofte flere hundrede arbejdsmænd i gang. Desuden disponerede de over et omfattende materiel. Skovlene skulle arbejderne selv medføre,(10) mens entreprenørens opgave var at forsyne dem med alle de øvrige redskaber og hjælpemidler fra heste til lokomotiver, fra hjulbøre til tipvogne. Hvor omfattende og varierende et materiel, der stod til rådighed, får man indtryk af ved at betragte følgende liste over udstyret på Vestvolden mellem Vestbanen og Harrestrup Aa i slutningen af 1888.(11)

Store endetippere: 74	Arbejdsvogne: 5	Heste: 23
Mindre endetippere: 19	Hjulbøre: 503	Kraner: 2
Sidetippere: 80	Draisiner: 3	Stenknusere: 1
Diverse tipvogne: 73	Lokomotiver: 5	Pumper: 13

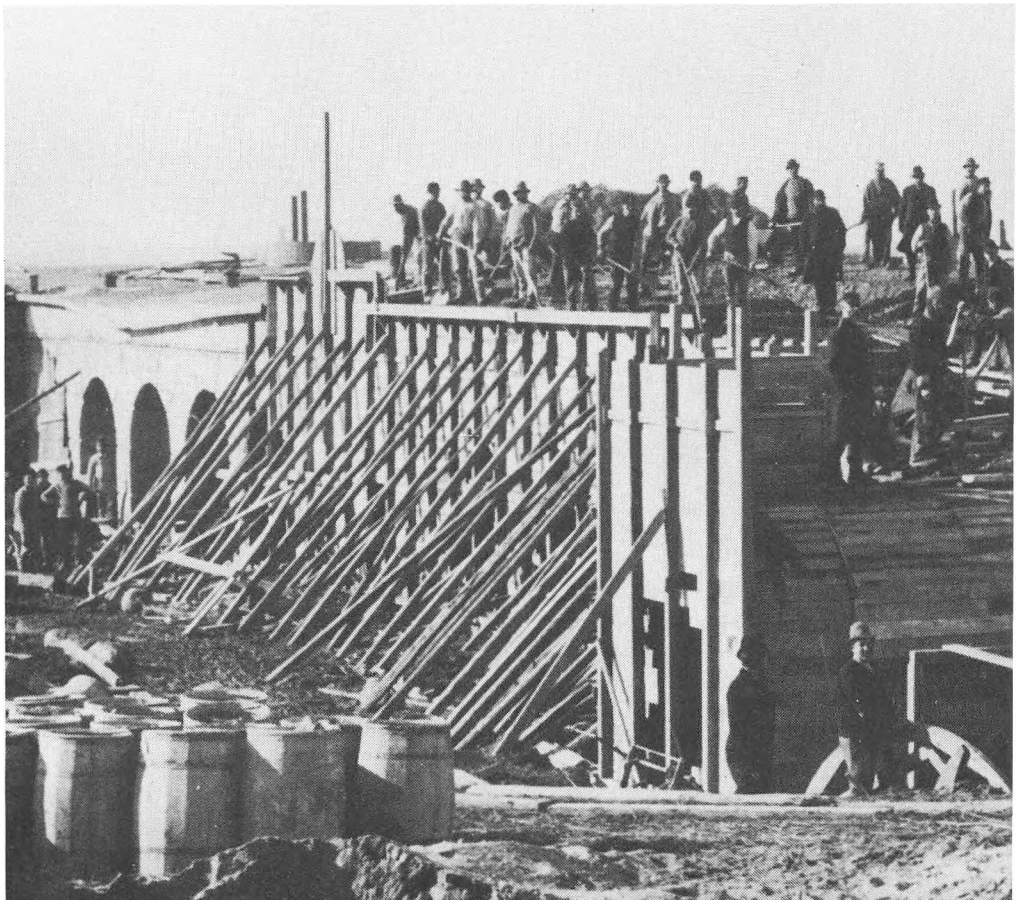

At fremskaffe dette materiel, at rekruttere arbejdskraften og koordinere arbejdet, at sørge for kantiner til mandskabets forplejning og eventuelt bygge barakker, hvor arbejderne kunne logere – dette var entreprenørernes hovedopgave.

Hvor stor var arbejdsstyrken ved befæstningsanlægget? Dette helt centrale spørgsmål skal søges besvaret i det følgende. Det kan straks fastslås, at mulighederne for at angive størrelsen i 1886 og 1887 er stærkt begrænset. Stort set den eneste oplysning, vi kan støtte os til, stammer fra Illustreret Tidende for 5. december 1886, hvorefter antallet af beskæftigede ved Charlottenlund Fort og Garderhøjfortet talte mellem 600 og 700 mand. Af disse tegnede Charlottenlund Fort sig for broderparten, idet arbejdsstyrken ved

Foregående opslag: Fra byggeriet af Vestenceinten. Foto: Carl Carlsen. (Lokalhistorisk Samling. Rødovre Kommunebiblioteker). *Denne side:* Støbning af kasematter på Fortunfortet den 24. februar 1892. (Tøjhusmuseet)

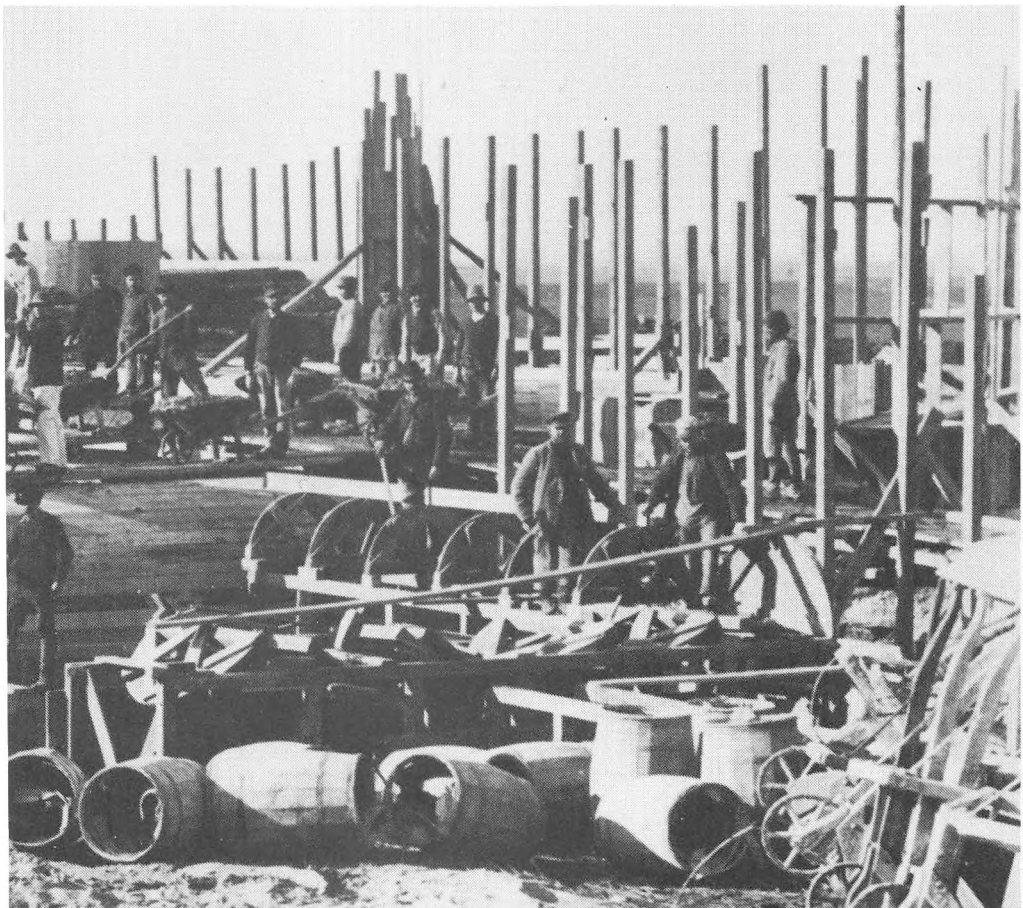

Garderhøjfortet i oktober 1887 blev angivet til 89 mand og i 1888 svingede mellem ca. 30 og 70.(12) Det er først fra 1888, at der foreligger en samlet og detaljeret redegørelse for det mandskab, der var i arbejde ved Vestvolden samt ved Nordfronten. Der henvises i denne forbindelse til nedenstående oversigt fra slutningen af november og december 1888 samt for april 1889:(13)

	1888		1889
	November	December	April
Ingeniører	14	13	14
Ingeniørassistenter	2	4	1
Landinspektører	2	1	-
Tegnere	14	14	13
Konduktører	10	11	11
Tilsynsførende	15	16	16
Bogførere	2	2	3
Forvalter	1	1	1
Skrivere	10	10	10
Formænd	90	84	82
Opsynsmænd	2	-	-
Staldmestre	2	2	2
Håndværkere	100	92	104
Lokomotivførere, togpersonale	4	7	4
Maskinmestre	3	3	-
Fyrbødere	3	3	3
Skærveslagere	12	6	-
Arbejdere	1794	1169	1917
Kuske	47	29	43
I alt	2172	1467	2231

I slutningen af november 1888 og i slutningen af april 1889 var den samlede arbejdsstyrke på 2100 til 2300 mand, hvorimod den i december 1888 var reduceret til knap 1500 mand. Tallene understreger, at arbejdet i høj grad var sæsonbetonet. I øvrigt er der grund til at notere, at de beskæftigede omfattede talrige faggrupper, spændende fra ingeniører over tegnere, konduktører, skrivere, håndværkere m.fl. til formænd og diverse grupper af arbejds-

mænd. Helt dominerende var antallet af »arbejdere«, dvs. jord- og betonarbejdere. De tegnede sig for ca. 85 pct. af den samlede arbejdsstyrke.

Den her givne oversigt kan for året 1889 suppleres med en redegørelse for det antal arbejdsdage, jord- og betonarbejderne præsterede i årets forskellige måneder. Mest overskueligt illustreres forholdet ved en kurve jf. fig. 1.

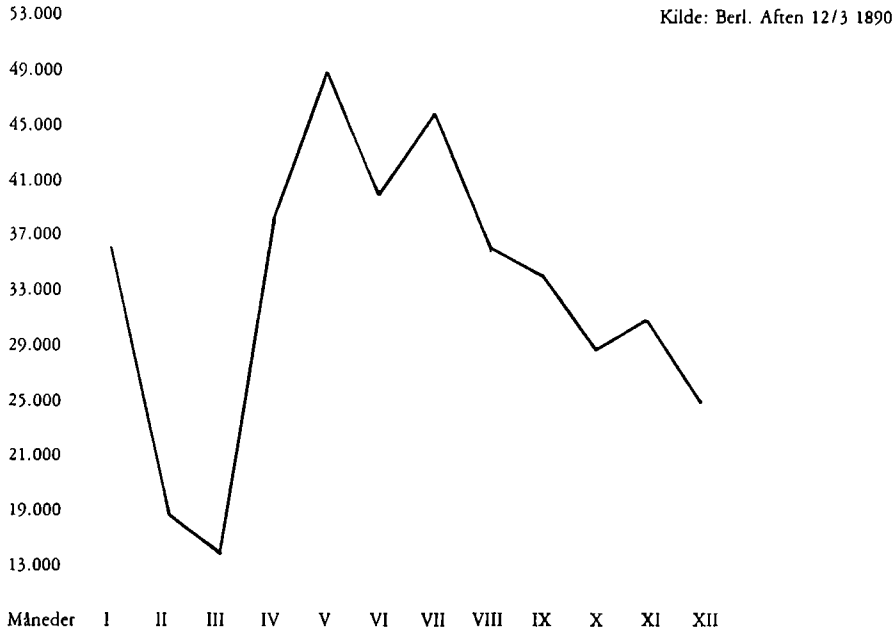

Fig. 1. Antal arbejdsdage for jord- og betonarbejdere på Vestvolden og på Nordfronten i 1889

Kurven understreger klart efterspørgslens sæsonprægede karakter. I februar og marts var beskæftigelsen nede på et lavpunkt som følge af dårligt vejr. »Der er« – hedder det i Ingeniørkorpsets rapport fra 4. marts 1889 – »den 8. februar indtruffet snefog og den vedholdende kulde har medført en standsning af arbejdet. Ved jordarbejde har der dog med få undtagelser været beskæftiget 150 mand dagligt«.

Antal arbejdsdage toppede i maj og i juli, hvorimod den gode måned juni var karakteriseret ved et vist fald. Var årsagen den,

som Berlingske Tidende mere end antyder, at arbejderne tog sig en forlænget pinseferie?(14) Efter juli er der tale om et næsten kontinuerligt fald i antal arbejdsdage. Faldet kan formodentlig kun i begrænset omfang skyldes sæsonbestemte faktorer. Sandsynligheden taler for, at efterspørgslen efter arbejdere reduceredes, fordi anlægsarbejdet nu var så vidt fremskredet, at der kun var behov for en formindsket arbejdsstyrke – jf. nedenfor.

Kurven over præsterede antal arbejdsdage er interessant også ud fra en anden synsvinkel, idet den giver mulighed for med en betydelig grad af sikkerhed at beregne antallet af helårsbeskæftigede arbejdere ved befæstningsværket i 1889. Hvor der er tale om at belyse de beskæftigelsesmæssige følger af fæstningsarbejdet, er en sådan beregning af en vis interesse. Antallet af helårsarbejdende jordog betonarbejdere fremgår ved at dividere det samlede antal præsterede arbejdsdage i årets løb med 300. Forudsætningen er, at 300 var det antal dage, som der normalt arbejdedes ved anlægget. Resultatet af beregningen er da den, at der som helårsarbejdere i 1889 beskæftigedes små 2000 arbejdere. Hertil kan føjes – efter samme beregningsmetoder – ca. 100 håndværkere og 76 formænd. I alt godt og vel 2000 helårsarbejdere.

Årene 1888 og 1889 var de år, hvor beskæftigelsen ved befæstningsanlægget kulminerede. Hovedtendensen i beskæftigelsesudviklingen fra 1889 kan groft skønnes på grundlag af følgende oversigt, der angiver den samlede arbejdsstyrkes størrelse ved slutningen af april måned til og med 1893.(15)

1889: 2231
1890: 1161
1891: 434
1892: 200 (juli)
1893: 310

Efter disse tal at dømme var efterspørgslen efter arbejdskraft stærkt faldende allerede i 1890 og fortsatte med at falde meget stærkt de følgende år. I løbet af 1893 reduceredes efterspørgslen til nul. Anlægget stod færdigt.

Det kan tilføjes, at kaptajn Nøkkentved i »Vort Forsvar« for 17/6 1883 i en kraftig appel til arbejderne om at støtte forsvarssagen med henblik på befæstningens gavnlige beskæftigelsesmæssige virkninger havde beregnet, at anlægget ville lægge beslag på 10.000 arbejdsmandsår. For en 7-årig periode ville dette medføre en årlig gennemsnitlig beskæftigelse på 1450 mand. Som det fremgår af det ovenfor anførte, kan denne beregning næppe siges at være meget forfejlet.

Opmudring i Furesø, efteråret 1887. (Kanalen mellem Frederiksdal og Furesøen). (Byhistorisk Samling for Lyngby-Taarbæk Kommune)

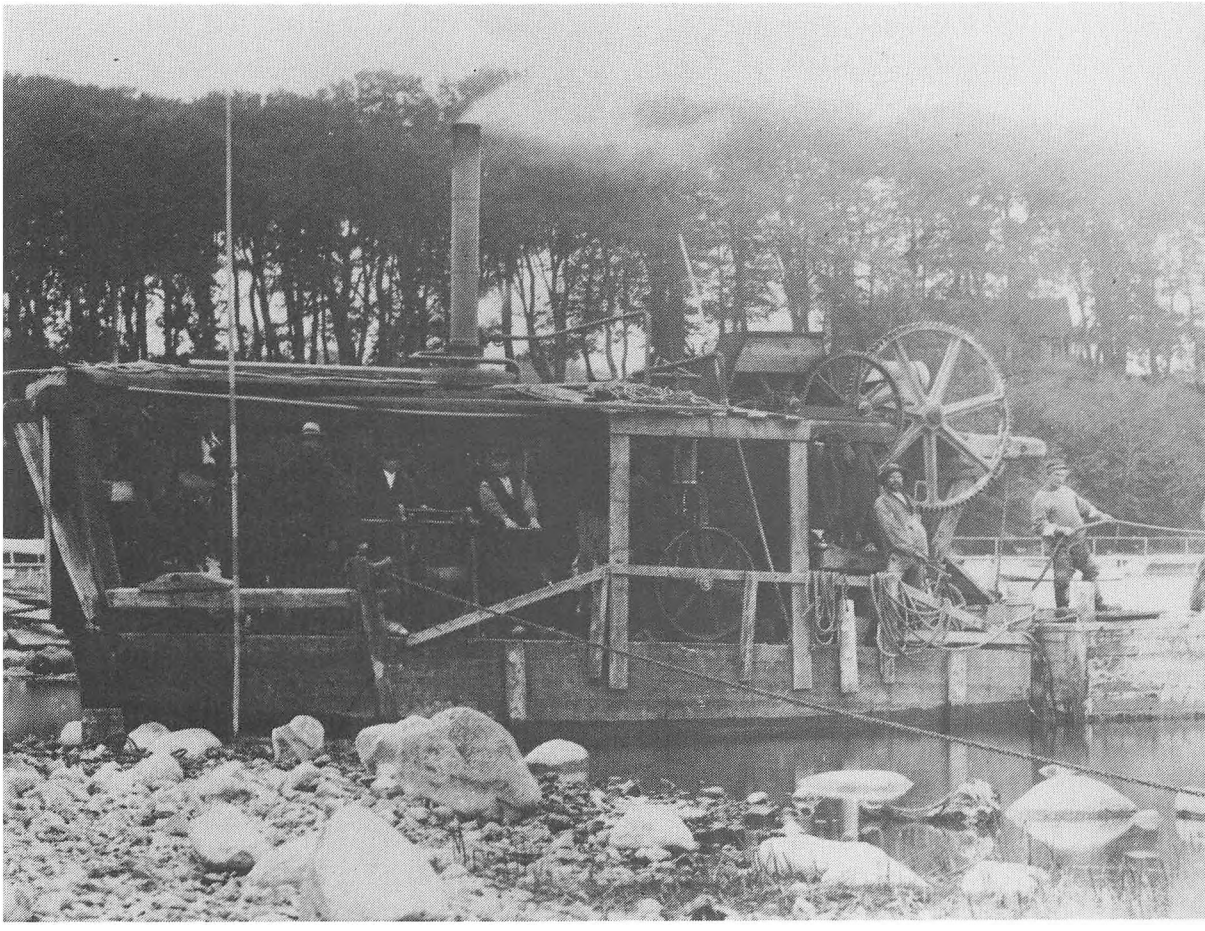

III · *Landarbejdere, københavnere og svenskere*

Arbejdsdagen ved fæstningsværkerne var lang – i sommertiden som oftest 13 timer indbefattet 2 timers middagsrast – og arbejdet tungt. »Nogle tør jeg nok sige blev ødelagt«, skriver en tidligere fæstningsarbejder i sin levnedsskildring.(1) Der skulle krop til, og det udelukkede på forhånd de yngste og ældre arbejdere, som det fremgår af følgende oversigt over aldersfordelingen for arbejderne på en sektion på Vestvolden, nemlig Husum befæstningsanlæg, omfattende 642 arbejdere beskæftiget her mellem den 4. juli og 31. december 1888.(2)

Tabel 1. Aldersfordelingen for arbejderne ved Husum befæstningsanlæg 1888

Alder	18/20	21/30	31/40	41/50	51/60	Over 60 år
	5 pct.	49 pct.	27 pct.	14 pct.	5 pct.	–

Kilde: Protokol over arbejderne ved Husum befæstningsanlæg (LA)

Arbejdere under 21 år blev normalt ikke antaget til fæstningsarbejdet, eller de afstod frivilligt ud fra den erkendelse, at de fysisk ikke magtede opgaven. Det samme gjaldt arbejdere over 51 år. De ganske få ældre arbejdere var alle under 54 år. Rundt regnet halvdelen af samtlige beskæftigede var i aldersklassen 21 til 30 år, og over tre fjerdedele lå i intervallet 21 til 40 år. Det var folk, der fysisk var i deres bedste alder. De fleste var ugifte. Kun 24 procent havde ægtefælle, og for en ganske stor andel af disse 24 procent har der utvivlsomt også været børn i familien. Selv om disse her fremlagte oplysninger kun gælder arbejderne på en sektion af Vestvolden, er der næppe tvivl om, at de stort set har generel gyldighed.(3)

Et betydeligt kontingent af arbejderne var svenskere. Der fandtes i 1880'erne næppe noget større dansk anlægsarbejde – offentligt eller privat – uden at svensk arbejdskraft var involveret. Det drejede sig om jernbane og havneanlæg, landvinding og digebygning, og fæstningsarbejdet ved København var ingen undtagelse. Svenskerne skulle være i besiddelse af en af politiet udstedt opholdsbog, som de fik udleveret første gang, de betrådte dansk jord for at søge arbejde. Havde de opholdt sig her i landet i mindst 5 år i en og samme kommune, fik de forsørgelsesret, hvilket rent faktisk betød, at de fik ret til offentlig understøttelse i form af fattighjælp. De, der ikke havde forsørgelsesret, kunne i tilfælde af trang uden større formaliteter sendes tilbage til Sverige.(4)

Som tidligere nævnt, blev det normalt indføjet i kontrakten mellem Krigsministeriet og entreprenørerne, at arbejdet principielt var forbeholdt danske statsborgere samt udlændinge, der i mindst 5 år havde haft fast opholdssted i Danmark. Bestemmelsen blev sjældent overholdt, og en af de arbejdsgivere, der på drastisk vis lod hånt om denne klausul, var Krigsministeriet selv. Efter entreprenørernes fallit havde ministeriet i foråret 1887 selv overtaget fæstningsarbejdet ved Ermelunden og efter en strejke blandt fortarbejderne sendt en agent til Sydsverige for at hverve arbejdskraft.(5)

1887 blev så vidt det kan skønnes det første år, hvor et betydeligt antal svenskere strømmede til for at deltage i fæstningsarbejdet. I dette år fik usædvanlig mange svenskere udstedt opholdsbog i Lyngby, nemlig 450, og der er næppe tvivl om, at en væsentlig del af dem fandt beskæftigelse ved fæstningsbyggeriet.(6) Allerede den 3. maj 1887 kunne Social Demokraten meddele, at der ved arbejdet i Lyngby var beskæftiget 150 svenskere. Den unormalt høje tilstrømning af svenskere, der ønskede opholdsbog i Lyngby fortsatte, om end noget afsvækket, også det følgende år, altså i 1888.

Vi kender ikke størrelsen af arbejdsstyrken ved befæstningsanlægget i foråret 1888, lige så lidt som vi kender antallet af svenskere. Men det er værd at notere, at Berlingske Aften for 5/4 1888

antog, at svenskerne udgjorde mellem en femtedel og en sjettedel. Samtidig indrømmede avisen, at administrationens regel om, at udenlandske arbejdere skulle have haft fast ophold i 5 år, ikke var fulgt. Den betydelige arbejdsstyrke taget i betragtning havde det været nødvendigt »om end ikke i nogen større udstrækning at afvige fra disse bestemmelser«.

Det første spadestik på Vestvolden i juni 1888 blev signalet til et nyt og forstærket rykind af svenske arbejdsmænd, som kom til arbejdspladsen direkte fra Sverige. Antallet af svenskere, der fik udstedt opholdsbog i Københavns Amts søndre birk, steg voldsomt i 1888 og 1889. Det drejede sig i disse 2 år om lidt over 1000 svenskere, hvoraf rundt regnet halvdelen var fæstningsarbejdere, nemlig 237 fra juli til december 1888 og 303 i 1889.(7) Der kan måske være grund til at understrege, at disse ca. 550 svenske arbejdsfolk kom direkte fra Sverige og fik beskæftigelse ved fortarbejdet uanset bestemmelsen om de mindst 5 års ophold her i landet. Det er indlysende, at antallet af svenskere, der arbejdede på Vestvolden i 1888 og 1889 var højere end de her nævnte 550, idet der til disse må føjes arbejdsmænd, som tidligere havde fået tildelt opholdsbog. En stikprøve, omfattende 1595 arbejdere ved Vestvolden i 1889/90, giver som resultat, at 33 pct. af de beskæftigede var svenskere.(8)

Det er et velkendt fænomen, at arbejdere – og i særdeleshed organiserede arbejdere – til alle tider har reageret meget stærkt på en kraftig tilstrømning af udlændinge, vel vidende, at et sådant tilskud vil medføre et pres på lønningerne. Navnlig i en depressionsperiode vil de organiserede arbejderes reaktion være kraftig. Det gælder også arbejdsforholdene ved fæstningsværkerne.

Foruroliget af den stærke tilstrømning af svenske arbejdere til Lyngby arrangerede det Københavnske Arbejdsmandsforbund et offentligt møde i København den 8. marts 1888, hvor bl.a. P. Holm og V. Pingel – folketingsmand for henholdsvis Socialdemokratiet og Venstre – var til stede. Her blev en resolution vedtaget, hvorefter der ved ansættelsen skulle tages større hensyn til danske arbejdere,(9) og med denne resolution som grundlag udarbejdede

forbundet et andragende til krigsministeren, som blev afleveret den 4. april. Der skulle - hed det her – lægges »særlig vægt på at antage arbejdere af dansk nationalitet eller sådanne udlændinge, der har taget fast ophold her i landet«. Derefter mindedes krigsministeren om, at der forrige år dels var blevet averteret i svenske blade og dels sendt agenter til Sverige for at hverve arbejdere til befæstningsanlæggene, skønt der her i landet ikke var mangel på arbejdskraft. De svenske arbejdere »bestod hovedsagelig af ugifte folk, og det har i den forløbne vinter vist sig, at den ringere mængde arbejde, der da lod sig udføre, for største delen blev overladt til ugifte udlændinge, medens danske arbejdere, der havde familie at forsørge, blev afskediget«.(10)

I slutningen af april offentliggjordes krigsminister Bahnsons svar: »En bestemmelse, som den her attråede, om fortrinsvis antagelse af danske arbejdere eller sådanne, der har taget fast ophold her i landet, er allerede i kraft og vil blive opretholdt, for så vidt omstændighederne på nogen måde tillader det«.(11) Det var et svar, der ikke gav meget håb om, at den hidtil fulgte praksis med direkte indforskrivning af svenskere, ville blive ændret. Ved et offentligt møde i Rømersgade den 8. maj 1888 vedtog forbundet en resolution, hvorefter man skulle klage til Krigsministeriet over den måde, hvorpå arbejderne blev antaget. Og ved et bestyrelsesmøde ugen efter anførtes, at formanden havde ladet undersøge forholdene ved kanalanlæggene og der fundet en masse svenske arbejdsmænd.(12)

Forholdet mellem danske og svenske arbejdere ved kanalanlægget ved Lyngby var ikke godt. Social Demokraten for 1887 og første halvdel af 1888 strømmer over med artikler af mere eller mindre fordækt antisvensk karakter.(13) I denne forbindelse skal vi indskrænke os til en enkelt, der i fortættet form giver udtryk for spændingen mellem danske og svenske arbejdere. Det drejer sig om et dementi af en murerarbejdsmand – formentlig en formand – fra december 1887 med følgende ordlyd: »Det rygte, som er udspredt, at jeg skulle have sagt, at hvor jeg havde arbejde, skulle ingen svensker komme til, erklærer jeg herved for usand-





hed«. Sandt eller usandt, murerarbejdsmanden ville under den tilspidsede situation på arbejdsmarkedet ikke løbe nogen risiko.

Efter Social Demokraten at dømme synes forholdet mellem danske og svenske arbejdere at være blevet mere afslappet hen på sommeren 1888. Det skyldes ikke, at kontingentet af svenske arbejdere reduceredes. Det modsatte var tilfældet. Men forklaringen er næsten givet, at arbejdsløshedens tryk lettedes, og at fæstningsværkerne nu gav plads for såvel danskere som svenskere.

Så vidt svenskerne. Tilbage står spørgsmålet om, hvorfra de danske arbejdere rekrutteredes.

Der forefindes en detaljeret bearbejdelse over fødested og opholdssted for 642 arbejdere på en sektion af Vestvolden, nemlig Husum befæstningsanlæg fra juli til december 1888. Den er givetvis atypisk for Vestvolden som helhed, idet antallet af svenskere ved Husum er begrænset til 8 pct. Det er muligt, at forklaringen på det relativt ringe antal svenskere har været entreprenørens forkærlighed for danske arbejdere,(14) men i øvrigt giver den omtalte oversigt et værdifuldt bidrag til spørgsmålet om, hvorfra arbejdskraften kom. Den gengives i følgende tabel 2.

Foregående opslag: Opførelse af beklædningsmure i kanalen gennem Lyngby, efteråret 1887. (Byhistorisk Samling for Lyngby-Taarbæk Kommune)

Side 34: Opførelse af dæmning I's omløb, 1887. Udsnit. (Tøjhusmuseet)

Tabel 2. Arbejdere ved Husum befæstningsanlæg juli-december 1888

	Fødested		Sidste opholdssted	
	antal	pct.	antal	pct.
København og Frederiksberg	36	5,6	141	22,0
Købstæder	62	9,7	58	9,0
Københavns omegn (1)	481	74,9	243	37,8
Øvrige land	-	-	132	20,6
Sverige	50	7,8	5	0,8
Øvrige udland	7	1,1	5	0,8
Ikke angivet	6	0,9	58	9,0
I alt	642	100,0	642	100,0

(1) Omfatter bl.a. Brøndbyerne, Herlev, Gladsaxe, Lyngby samt Amager uden for Sundbyerne.

Kilde: G. R. Jansen: Københavns befæstning og beskæftigelsen. Erhvervshistorisk årbog 1980.

Efter oversigten at dømme var hele 75 pct. af arbejderne født i landdistrikterne, hvorimod de i København fødte kun udgjorde mellem 5 og 6 pct.

For de indfødte københavnere havde fæstningsarbejdet ingen tiltrækningskraft. Af svenskere var der kun 50 eller 7,8 pct., og af disse 50 var der kun 5, der kom direkte fra Sverige. 62 arbejdere eller 9,7 pct. var født i købstæder, og af disse 67 kom hele 56 rejsende direkte til befæstningsværket fra provinsbyerne. Desværre giver tabellen ingen oplysning om, hvor stor en del af arbejdsstyrken, der tidligere havde været landarbejdere. Man kan med nogenlunde sikkerhed gå ud fra, at det drejede sig om mindst en femtedel, nemlig de 20,6 pct. der ifølge tabellen havde sidste faste opholdssted i »Øvrige land«. Men det er sandsynligt, at der skjulte sig en del tidligere landarbejdere blandt de 9 pct., hvis sidste opholdssted ikke er anført. Yderligere er det helt sikkert, at der blandt de 37,8 pct., der havde fast opholdssted i Københavns omegn – herunder Amager – fandtes en større eller mindre

del landarbejdere. Skulle man på grundlag af disse højst ufuldstændige angivelser vove, hvad man har kaldt et kvalificeret skøn, kan man formodentlig anslå landarbejdernes antal til omkring en tredjedel.

Det fremgår utvetydigt af tabellen, at arbejderne fortrinsvis blev rekrutteret på lokalt niveau, idet 22 pct. som sidste opholdssted angav København og små 38 pct. Københavns omegn. Den lokale arbejdskraft udgjorde altså alt i alt 60 pct. Som tidligere anført var der ved fæstningsbyggeriet i 1888 og 1889 beskæftiget rundt regnet et par tusinde mand. Hvis tallene fra Husum, som angiver 60 pct. for den lokale arbejdskraft, er repræsentative, skulle af de ca. 2000 beskæftigede rundt regnet de 1200 være lokalt rekrutteret. Da antallet af arbejdsmænd i København og omegn i 1886 blev skønnet til ca. 10.000,(15) vil det med andre ord sige, at befæstningsarbejdet lagde beslag på 12 pct. af den lokale arbejdsmandsstyrke. Nu er redegørelsen for Husum-arbejdernes føde- og sidste opholdssted ikke repræsentativ, bl.a. fordi antallet af svenskere på dette frontafsnit lå langt i underkanten af, hvad der var normen for Vestvolden som helhed. Beregningen, hvorefter 12 pct. af det samlede antal lokale arbejdsmænd skulle have været beskæftiget ved befæstningsarbejde, ligger sandsynligvis alt for højt. Men at befæstningsarbejdet på lokalt plan har bidraget ikke uvæsentligt til at reducere arbejdsløsheden i København og omegn er overvejende sandsynligt.

Til slut: Meget groft og for landarbejderne temmeligt løst funderet vil jeg med hensyn til arbejdernes rekruttering på Vestvolden vove det skøn, at en tredjedel var svenskere, ca. en tredjedel var landarbejdere, af hvilke mange havde fast ophold i Københavns omegnskommuner, og den sidste tredjedel kom fra København, provinsbyerne og omegnskommunerne.

De arbejdere, som boede i København og på Frederiksberg, skiftede ikke bopæl, efter at arbejdet på fæstningsværkerne blev påbegyndt. Ikke få boede i de nybyggede arbejderkvarterer, bl.a. Saxo- og Absalonsgade. De måtte hver dag tilbagelægge den lange strækning fra hjem til arbejdsplads og retur til fods.

De tilrejsende arbejdere logerede sig ind i nærheden af arbejdspladsen, nogle få i kroer i Herlev eller Brønshøj, et begrænset antal i barakkerne, som blev bygget af Vestvoldens entreprenører. Men det store flertal fandt logi hos private.(16)

Husumenceinten, oktober 1889. Bro for Frederikssundsvejen. Foto: Carl Sonne. (Rigsarkivet)

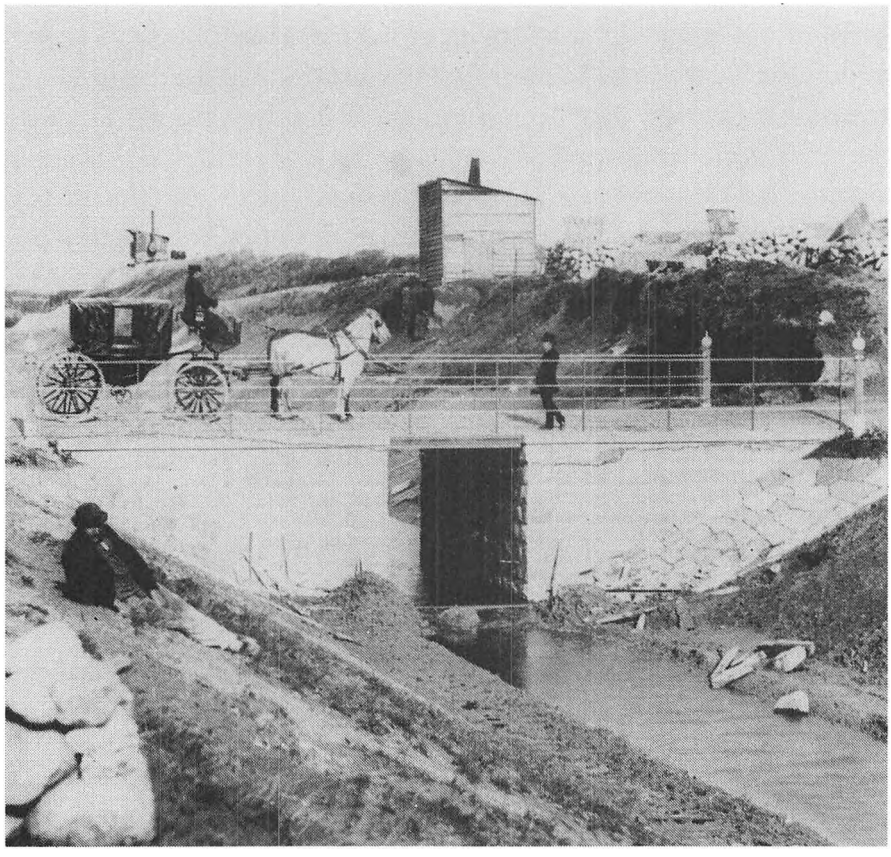

IV · *Logi og forplejning*

Et rykind af fremmed arbejdskraft i hundredvis, således som tilfældet var i og ved det idylliske Lyngby i 1887 og 1888 og i tusindvis ved Vestvolden i 1888 og 1889, måtte givetvis medføre store problemer, hvad angår logi og forplejning. Logiproblemet blev så vidt det kan skønnes helt overladt til arbejderne selv at klare ved Nordfronten, bl.a. ved Ermelundskanalen og Garderhøjfortet. Ifølge opholdsbogjournalen for Lyngby blev en betydelig del af de tilvandrede svenske arbejdere i 1887 i hvert fald midlertidigt indlogeret på Glasværket, som formodentlig allerede da var under afvikling. I hvert fald var det ophørt med at eksistere i foråret 1889.(1)

For fortarbejderne var problemet ikke blot dette at finde et logi, men tillige et økonomisk spørgsmål. Skal man tro Social Demokraten, havde de arbejdere, som begyndte fæstningsarbejdet ved Lyngby i sommeren 1886, ikke råd til at leje noget natherberg, men sov om sommeren i skoven og »i flere måneder kom de ikke af klæderne«. Om vinteren overnattede de i omkringliggende huses lofter, rum over vognporte o.l. Egnens beboere – hedder det videre – lod dem ofte bo gratis, da de vidste, at de ikke havde råd til at betale.(2) Dårligst stillede var ifølge samme avis de svenske arbejdere. De fik en ilde medfart i Lyngby. »Logiværterne nægter fremdeles på det bestemteste at yde dem logi, og arbejderne er derfor henvist til at søge natteherberge på de mest utrolige steder såsom i stalde og på hølofter, for hvilket ophold de må betale 1 kr. ugentlig«.(3) Senere på året 1887 synes en større del af fortarbejderne at have fået logi i bondebyen, hvor de ifølge Københavns Amts Avis lavede spektakler næsten hver aften.(4)

Derimod så i hvert fald et af entreprenørfirmaerne – det senere fallerede Madsen og Michelsen – sin fordel ved at indrette en kantine for arbejderne. Der kunne gå meget arbejdstid tabt, hvis arbejderne, hver gang de skulle have en øl, måtte sende bud til Lyngby, og ølsalget kunne vel også give en vis ekstrafortjeneste.(5)

Da arbejdet begyndte på Vestvolden i sommeren 1888, havde entreprenørerne tilsyneladende taget ved lære af de kaotiske logi- og forplejningsforhold ved Lyngby. Allerede i september 1888 fandtes der langs linien 6 marketenderier, hvor arbejderne kunne få ikke alene øl til en pris af 8 øre pr. halve bajer, men også

Opførelse af Garderhøjfortet. Vestre flankegrav og udgravning til Strubekasernen. 1887. Udsnit. (Tøjhusmuseet)



middagsmad med to retter for 35-36 øre samt smørrebrød, bart til 3 øre og belagt til 6 øre pr. styk. Ved hvert marketenderi var der bygget barakker med plads til ikke mindre end 600 mand. Logiet kostede 1 kr. ugentlig. De var ikke fuldt belagt i september 1888 (6) og blev det vist aldrig. Kun et fåtal af arbejderne boede her i 1888 ifølge den bevarede oversigt over arbejderne ved Københavns befæstnings vestlige del.(7)

Hverken marketenderierne eller barakkerne havde et godt ry blandt arbejderne. Marketenderierne var ofte rammen om uorden, drukkenskab og slagsmål, hvorunder der i hvert fald en enkelt gang blev skudt med pistol. Gendarmerne måtte i dette som i adskillige andre tilfælde tage affære.(8) Arbejderne var utilfredse med såvel priser som madens kvalitet. I hvert fald i ét marketenderi blev maden ifølge Social Demokraten karakteriseret som uspiselig. Yderligere var den for dyr, idet en portion middagsmad kunne erholdes for 26 øre hos en slagter.(9) Mange foretrak selvforplejning, men dette vanskeliggjordes, idet politiet i Glostrup greb ind over for en slagter, som det blev forbudt at sælge kartofler og saltede varer,(10) og netop kartofler og saltet flæsk har formodentlig været en stående ret hos disse selvhusholdere. En del af svenskerne tog om lørdagen hjem til Malmø for at vende tilbage søndag aften med en spånkurv med rugbrød, røget flæsk og kogte kartofler. »Om der var andre ting, ved jeg ikke,« slutter beretteren.(11)

Barakkerne var opført af træ og indeholdt hver 10 soverum. Hvert soverum var på 3 gange 4 alen og forsynet med 5 trækasser, der fungerede som senge, tre i bunden og to ovenpå. Sengeklæderne bestod af en madras samt et tæppe. Lagener fandtes ikke, derimod var der ingen mangel på utøj.(12) Den tidligere omtalte fæstningsarbejder, hvis levnedsskildring er bevaret, kunne som så mange andre arbejdere ikke acceptere disse barakker: »Til natteleje«, skrev han, »en stor barak til opholdssted, med trækasser oven på hinanden med halmmadrasser og et par tæpper. Tænk selv videre. Vi var en del, der havde fået vores foreløbige hjem hos beboerne i Glostrup«.(13)

De sanitære forhold var specielt for barakbeboerne givetvis meget primitive. Der forlyder intet om, at der i barakkerne var installeret ovne, og det er næppe troligt, at det var tilfældet. Derimod er det vel sandsynligt, at der ved marketenderierne fandtes en vandpumpe eller brønd – hvis ikke var arbejderne for den personlige hygiejne henvist til vand i udgravningerne.

Toiletspørgsmålet blev formodentlig som på andre større arbejdspladser løst ved, at der blev slået nogle pæle i jorden, og herpå blev der lagt et bræt med sæde, hvorefter der blev gravet et hul i jorden.(14)

Forholdene for barakbeboerne var af en sådan art, at de fleste som nævnt foretrak at indlogere sig hos omegnens bønder og arbejdere samt i enkelte tilfælde i kroerne. Her fandtes dog normalt en pumpe eller brønd i gården, et værelse med mulighed for opvarmning om vinteren og et lokum i baghaven. Samt en seng med sengetøj.

V · *Ustabil arbejdskraft*

Entreprenørerne klagede ofte over den labile og ustabile arbejdskraft. Det er unægteligt meget vanskeligt at efterforske om denne klage var begrundet. Men berettiget eller ej, så står det klart, at problemet må ses i en større sammenhæng, hvor faktorer som arbejdets hårdhed, arbejdspladsens miljø og arbejdsklimaet inddrages som baggrund.

Det er så heldigt, at der som tidligere anført er bevaret en levnedsskildring af en fæstningsarbejder, og skildringen giver i alle tilfælde et ikke uvæsentligt bidrag til at belyse denne problematik. »Om vinteren« – skriver han – »var der et frygteligt søle efter regn og sne. Trillebørene var af 7 tommer brede planker. Skulle jorden undertiden flyttes, betød det at komme uden for trilleplanken, at få træskoene fulde af vand og ler. At man var forsigtig var forståeligt. For trillebøren skulle med. Så en dag føret var slemt og forsigtigheden stor, kom der nogle brøl fra overformanden, kaldet Hesten. Det var hans kælenavn. Børen, trillebøren på nakken, der blev mangen våd sok. Ingen vovede at protestere, for det betød arbejdsløshed.«

Det følgende citat er hentet fra fæstningsarbejdet ved Husum: »Jeg kom fra Lyngby til Husum til firmaet Gunnersen og Hoffmann. Her blev alt arbejde udført på dagløn. Og da arbejdet bliver udført på den måde, gælder det om at få det mest mulige ud af de arbejdende, trods stærk solhede i en dyb udgravning. Formanden stod på voldkanten, hvor han kunne overse hele tipvognskolonnen. Så hørtes stadig, der skal mere jord på den vogn og den vogn. Enhver vidste, at det stod i hans magt hver aften at afskedige den han havde fået kik på. Ligesom på kommando smed alle

værktøjet, og 8 mand gik op af graven. Der blev straks sendt bud efter gendarmerne, og vi fik at vide, at den, der ikke gik i arbejde med det samme, ville ikke få arbejde ved hele fæstningsanlægget. Det gjorde sin virkning. Lidt efter lidt listede en efter en ned i graven og fortsatte arbejdet på nær tre. Vi blev af de »blå« fulgt ind til Husum by og fik besked på, at vi ikke måtte vise os på fæstningsterrænet«.(1)

Det var navnlig københavnere, der havde et dårligt ry blandt entreprenørerne. Ifølge Berlingske Aften fra 5. april 1888 fandtes der blandt arbejderne mange fra København og omegn. »Og«, skriver avisen, »skønt der blandt disse vil kunne findes mange flinke arbejdere, har der også været en del, der frivilligt eller ufrivilligt har opgivet arbejdet, enten fordi de manglede kræfter og udholdenhed eller ikke var tilstrækkelig arbejdsvante. Det ligger nær at antage, at en del af disse arbejdsmænd har følt sig

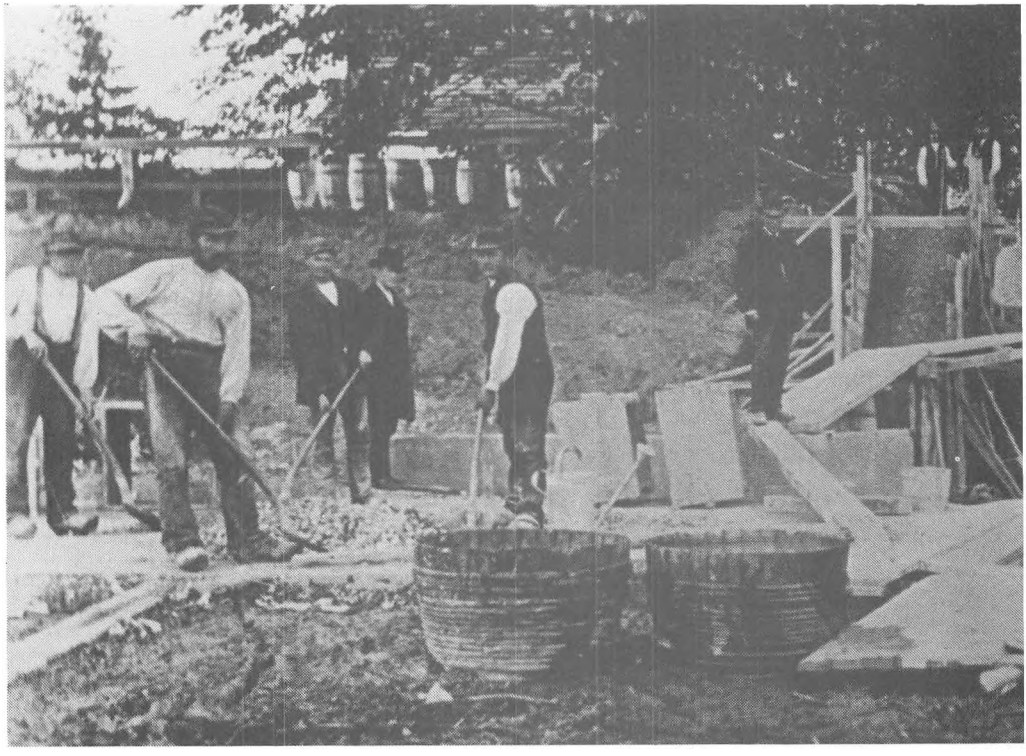

skuffede og misfornøjede med arbejdsforholdene, og at andre af denne gruppe, der har holdt fast ved arbejdet, kunne finde, at arbejdslønnen ikke svarede til det for dem uvante og strenge arbejde. De egentlige landarbejdere har fundet sig bedre til rette. I hvilken udstrækning, de er tilgået fra landets forskellige egne, kan ikke opgives, dog bemærkes, at en del er kommet fra Jylland«.

At specielt københavnerne var mindre effektive kan imidlertid ikke undre. For en del var arbejdet som nævnt uvant, men hertil kommer, at de på gå-ben skulle vandre til og fra arbejdsstedet, en strækning der kunne løbe op på 15-20 km. De var – skriver Social Demokraten for den 22/1 1887 – hjemme ved titiden om aftenen og for at nå arbejdet rettidigt, måtte de stå op kl. halvtre om natten. De fik altså kun fire timers søvn i døgnet.

Opførelse af overløb i Jægersborgdæmningen, 1887. (Tøjhusmuseet)

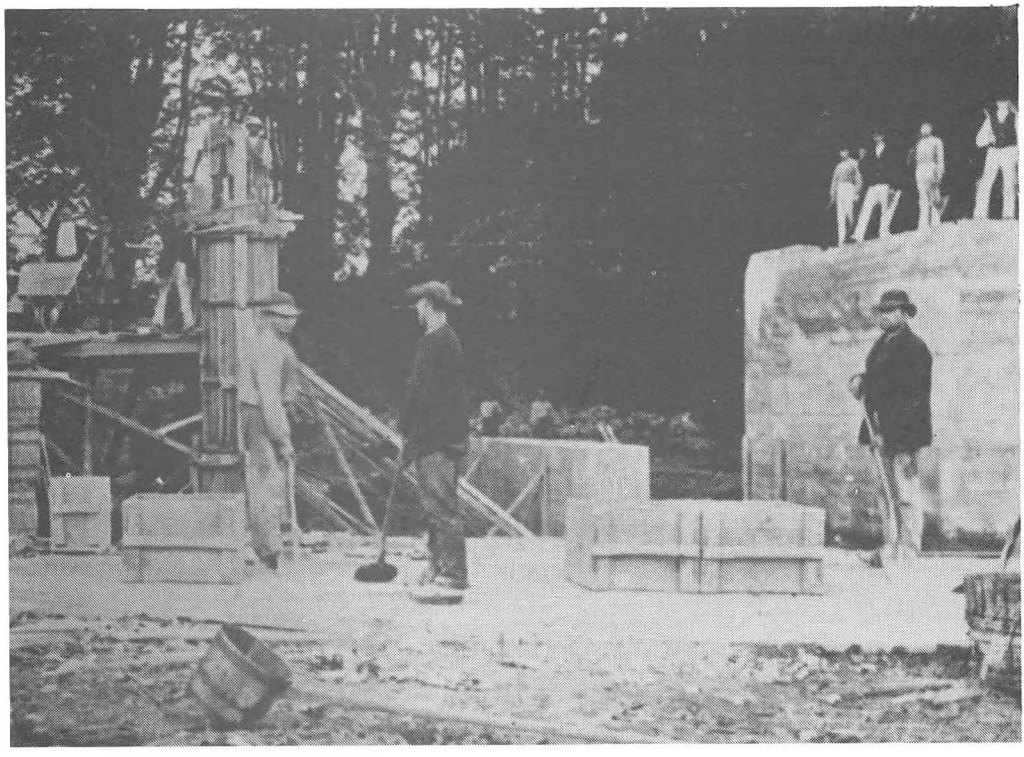

I oktober 1888 samlede arbejderne underskrifter på en anmodning om med et særligt tog at blive befordret mellem København og Glostrup.(2) Ansøgningen blev, så vidt det kan ses, ikke efterkommet.

I en tidligere omtalt artikel i »Vort Forsvar« for 1883 havde kaptajn Nøkkentved hævdet, at fæstningsarbejdet var et kontinuerligt arbejde, der ville fortsætte gennem en årrække, og ikke et af disse arbejder, der giver arbejderen beskæftigelse i tre måneder og derpå afregning. »Der vil« – skrev han – »efter kort tids forløb dannes en fast stok af flittige og ædruelige arbejdere, som i flere tilfælde vil føle sig lige så sikre i deres brød som enhver bestillingsmand.« De faktiske forhold tegnede sig helt anderledes.

Af en stikprøve, omfattende 213 arbejdere ved Vestvolden i 1888/90, af hvilke de 130 angav beskæftigelsens varighed,(3) var der kun 2, som havde været beskæftiget over et år, og af disse var den ene en svensker. I øvrigt giver stikprøven følgende resultat:

Tabel 3. Beskæftigelsens varighed på Vestvolden for 130 arbejdere 1889/90

	Under 14 dage	½-1 md.	1-2 md.	2-3 md.	3-4 md.	4-5 md.	5-6 md.	Over 6 md.	Arbejdere i alt
Danske arb.	18	12	9	8	4	1	4	12	68
Svenske arb.	16	10	6	8	6	5	6	5	62
I alt	34	22	15	16	10	6	10	17	130
I pct.	26	17	11	12	8	5	8	13	100

Kilde: Protokol over arbejderne ved Københavns befæstnings vestlige del 1889/90 (LA).

Der skal indledningsvis gøres opmærksom på, at for de i alt 213 arbejdere fandtes ingen oplysning om beskæftigelsens varighed for 83. Men selv med dette forbehold er tabellens oplysninger bemærkelsesværdige. En meget væsentlig gruppe af arbejderne var kun beskæftiget i op til 14 dage. Det drejer sig om 26 pct. af de 130 arbejdere og om 16 pct. af samtlige 213 arbejdere. For de arbejdere, der var beskæftiget under en måned, var de tilsvarende

procenttal henholdsvis 43 og 34. Beskæftiget over 6 måneder var ifølge tabellen kun 13 pct. Tilsyneladende var danskerne mere indstillet på langvarigt arbejde – over 6 måneder - end svenskerne. Forklaringen er formentlig den, at hovedparten af svenskerne var sæsonarbejdere, der tog hjem til Sverige i vinterhalvåret.

En ting burde stå fast på grundlag af denne oversigt: der var ikke tale om en fast stok af »flittige og ædruelige« arbejdere, som i flere år følte sig lige så sikre i deres brød som enhver bestillingsmand, men tværtimod om en betydelig stok af korttids-beskæftigede.

Kan man af den ovenfor givne redegørelse for beskæftigelsens varighed slutte, at der var tale om en ustabil arbejdskraft? Næppe. Forholdet var som flere gange fremhævet, at arbejdet ved fæstningsværkerne i høj grad var sæsonbetonet. Når efteråret og navnlig vinteren satte ind, måtte der blive tale om mange afskedigelser, afskedigelser der måske navnlig ramte de sidstankomne. Derimod kan der, hvis arbejderne i større tal fratrådte deres arbejdsplads i de bedste sommermåneder, hvor efterspørgslen var særlig stor, sandsynligvis være grund til at antage, at manglende stabilitet har præget en større eller mindre del af arbejdsgruppen.

Den følgende tabel hviler på samme grundlag som tabel 3 og viser, i hvilken måned folk, der var beskæftiget under en måned, fratrådte deres stilling.

Tabel 4. Afgang pr. måned for 57 arbejdere beskæftiget under 1 måned.

	Jan/ Febr.	Marts	Apr.	Maj	Juni	Juli	Aug.	Sept.	Okt/ Dec.	I alt arb.
Danske arb.	4	3	3	7	3	2	4	3	2	31
Svenske arb.	5	2	4	2	6	1	1	1	4	26
I alt	9	5	7	9	9	3	5	4	6	57

Kilde: Samme som i tabel 3.

Det skal indrømmes, at tabellen som grundlag har et meget spinkelt talmateriale. Med dette forbehold in mente kan det konstateres, at de korttids-beskæftigede indstillede arbejdet fortrinsvis i maj og juni – de bedste arbejdsmåneder. Spørgsmålet er, indstillede de arbejdet, fordi de blev afskediget, eller gik de frivilligt – måske for at holde pinseferie eller midsommerfest? Spørgsmålet står åbent. Men sammenholdes de to ovenfor givne oversigter om beskæftigelsens varighed, kan de unægtelig tydes derhen, at der var et betydeligt gennemtræk på arbejdspladsen, og at ustabilitet og flygtighed karakteriserede en væsentlig del af arbejdsstyrken. De mange korttids-beskæftigede fandt sandsynligvis ikke arbejdsforholdene acceptable.

VI · *Arbejdsmændenes Forbund og strejkerne*

Arbejdsmændenes Forbund i København stiftedes i 1884, og forretningsfører blev kort tid efter en arbejder ved navn P. Hermansen. Af ham forventede man bl.a., at han energisk skulle arbejde på at få de ufaglærte arbejdere i København organiseret i en og samme organisation. Opgaven må have tegnet sig næsten uoverskuelig, eftersom arbejdsmændene var spredt over et utal af arbejdspladser og var beskæftiget inden for talrige arbejdsområder. For Hermansen var en forbedring af fæstningsarbejdernes vilkår en central opgave, nærmest en hjertesag, som han og forbundets ledelse utrætteligt arbejdede på i en årrække. Man skyede ingen anstrengelser. Betegnende i så henseende er, at det ved et bestyrelsesmøde den 16. februar 1888 blev vedtaget at sende to mænd til fæstningen. Deres opgave var at undersøge og redegøre for arbejdsforholdene, således at forbundet var udrustet til en offensiv til fordel for fæstningsarbejderne.(1)

Forbundets hovedmål var selvsagt i første række at forbedre arbejdernes lønforhold og dernæst at få afskaffet den såkaldte »slavetime«, dvs. dagens sidste arbejdstime fra kl. 18 til 19.

De problemer forbundet stod overfor i befæstningssagen var ikke få. At få organiseret en så sammensat skare som fæstningsarbejderne, hvoraf en væsentlig del var nylig tilflyttede landarbejdere og en betydelig gruppe svenske sæsonarbejdere, var i sig selv en næsten uoverkommelig opgave. Og den lettedes naturligvis ikke af arbejdsgiverne, entreprenørerne. De forsøgte i hvert fald i et enkelt tilfælde - det drejer sig om Kastrupfortet i foråret 1887 – at bryde en strejke ved at ansætte folk fra »Arbejdets Værn«. Værnet kan vel nærmest betegnes som en strejkebryderorganisa-

tion, finansieret af arbejdsgiverne og med det udtrykkeligt angivne formål »at beskytte arbejderne mod det socialdemokratiske tryk«. I tilfældet Kastrupfortet blev forsøget en fiasko. Ifølge Social Demokraten viste folkene fra Arbejdets Værn ikke den fornødne fysiske styrke til det hårde arbejde, de strejkende arbejdere måtte atter træde til, og deres lønkrav respekteres.(2) Et tilsvarende problem var de svenske skruebrækkere. Også her kendes kun ét eksempel på, at disse direkte blev hentet i Sverige for at bryde en strejke ved Ermelunden og Garderhøjfortet. De blev tilmed indforskrevet af Krigsministeriet. I dette tilfælde blev strejken afblæst, og arbejdet genoptaget. Da det meddeltes, hedder det i Social Demokraten, at de svenske arbejderes antal nu var nået 150, og disse skulle træde i arbejde lørdag morgen, svandt håbet om at vinde strejken over for regeringen, og en stor del af de strejkende mødte op lørdag morgen.(3)

Nok så beklemmende for Hermansen og bestyrelsen må arbejdernes ligegyldighed og passivitet have virket. I maj 1886 indkaldte forbundet således til et møde om arbejdsvilkårene på fæstningen, men mødet blev afblæst. Der mødte for få. Året efter – i sommeren 1887 – gentog det sig. Der var blevet indkaldt til et møde i »Borgen« i Rømersgade i anledning af en strejke på Kastrupfortet. Men ingen mødte op.(4)

Det er en almindelig anerkendt maksime i fagforeningskredse, at lønaktioner iværksat under højkonjunktur har størst mulighed for at føre til et resultat. Hermansen havde ikke medvind, i hvert fald ikke i de første år. Allerede året 1885 var præget af en betydelig depression; i 1886 og 1887 var der tale om massearbejdsløshed i København. Som sædvanlig ramte ledigheden først og fremmest de ufaglærte arbejdsmænd. Til belysning af arbejdsløshedens størrelse kan man imidlertid ikke henvise til en egentlig statistik – en sådan fremkom først efter århundredskiftet. Men der forefindes nogle »omtrentlige tal« opgjort »med al det materiale, som står til rådighed, således at der næppe er grund til at antage, at der fejles synderlig heri.« Citatet stammer fra venstremanden H. Trier, da han i folketinget under en debat om hjælp mod

arbejdsløsheden den 10. november 1886 – altså endnu før den egentlige sæsonledighed havde meldt sig – anførte følgende tal for København og nærmeste omegnskommune:(5)

Af 10.000 arbejdsmænd gik de 3000 ledige.
Af 1900 murerarbejdsmænd gik de 1300 ledige.

Endnu stærkere end disse tal virker en lille artikel i Social Demokraten i oktober 1886 under overskriften »Daglejere på Holmen«: »Der bydes de løse arbejdere 170 til 200 øre om dagen, men der er hver morgen masser af folk uden for porten«.

Også 1887 var et udpræget arbejdsløshedsår. Trykket lettede i 1888, men i alle tilfælde var sæsonarbejdsløsheden omfattende.

Lyngby Fort den 21. april 1892. Udsnit. (Byhistorisk Samling for Lyngby-Taarbæk Kommune)

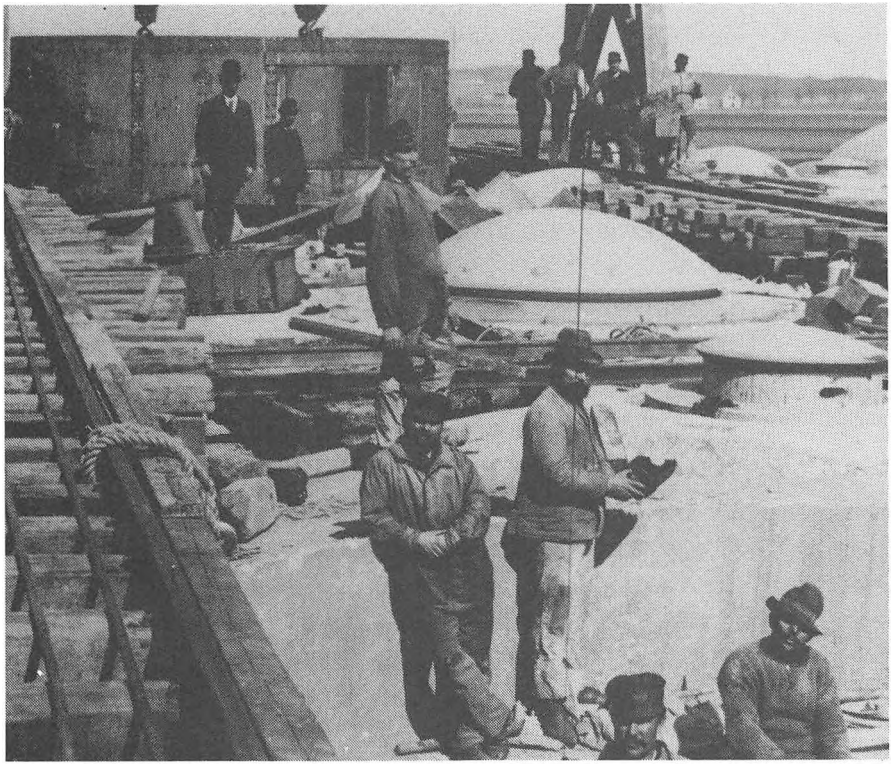

Kort før jul 1888 anførte Social Demokraten, at der gik 2000 arbejdsløse arbejdsmænd og 500 murerarbejdsmænd.(6)

Som nævnt havde forbundet i februar 1888 sendt et par mand til fæstningsbyggeriet for at indsamle data vedrørende arbejdernes forhold. Man stod efter forbundets mening herefter rustet med så mange kendsgerninger, at tiden var inde til afholdelse af et offentligt møde om fæstningsarbejderne. Det fandt sted den 8. marts i København, og til stede var som tidligere nævnt bl.a. folketingsmændene P. Holm fra Socialdemokratiet og V. Pingel fra Venstre.(7) Her vedtoges en resolution, som blev grundlaget for en henvendelse til krigsminister Bahnson den 4. april. Der var tale om et dokument af en anselig længde. Det fyldte på det nærmeste et par spalter i Social Demokraten og kan med rette opfattes som forbundets programerklæring vedrørende fæstningsarbejderne.(8)

Det er ovenfor anført, at dette »program« blandt andet krævede en fortrinsstilling for danske arbejdere samt for de udlændinge, der havde fast ophold i Danmark. Yderligere kritiseredes indkaldelsen af frisk arbejdskraft fra Sverige til Ermelundsbyggeriet skarpt. Denne fandt sted, »medens danske arbejdere, der havde familie at forsørge, blev afskediget«. Efter at have omtalt den aktuelle arbejdstid og de nuværende lønninger ved fæstningen anmodedes der om, at arbejdstiden blev forkortet med en time, så den såkaldte slavetime fra kl. 18-19 ophørte.

Sommerdaglønnen burde forhøjes til 3,50 kr., og i de tre vintermåneder være på 2,66 kr. Yderligere burde der holdes tilsyn med fæstemænd og agenter i provinsen for at sikre, at der ikke gaves arbejderne løfter om løn og arbejdstid, som var i strid med virkeligheden, og at der ikke sendtes flere arbejdere til fæstningen, end der var brug for. Med hensyn til såvel lønkravet som arbejdstidens forkortelse argumenteredes der med, at en ti timers nettoarbejdstid var almindelig blandt såvel offentlige som private arbejdsgivere i København, og en sommerdagløn på 3,50 kr. var, hvad private arbejdsgivere i København betalte for arbejde af lignende beskaffenhed.

Man må forbavses over, at forbundet kunne lægge ryg til en



Bygningen af Vestenceinten påbegyndes 1888. Udsnit. (Rigsarkivet)

så fejlagtig argumentation. En nettoarbejdstid på 11 timer var nærmest normen for arbejdsmænd i København, og en sommerdagløn på 3,50 kr. var næppe nogen arbejdsgiver villig til at betale.(9) Kravet om de 3,50 kr. var helt urealistisk. Det fremgår ikke mindst af den kendsgerning, at da Hermansens efterfølger, den dynamiske fagforeningsleder M.C. Lyngsie, i 1891 tilrettelagde en systematisk offensiv mod arbejdsgiverne, var parolen, at daglønnen skulle være 3 kr.(10)

Forbundets taktik over for arbejdsgiverne i bestræbelserne på at forbedre arbejdsforholdene var: først direkte forhandling med entreprenørerne, dernæst eventuelt en strejke. Under konflikten

om lønforholdene ved Ermelunden og på Garderhøjfortet nedsattes således i slutningen af april 1887 et udvalg, der skulle søge overenskomst med entreprenørerne. Forsøget mislykkedes, og få dage efter var strejken en kendsgerning.(11)

Man kan undre sig over, at forbundet i depressionsåret 1887 havde mod til at tage initiativet til eller i hvert fald til at støtte de mange strejker ved befæstningsanlægget. Ganske vist havde en generalforsamling allerede den 28. maj 1886 besluttet, at forbundets midler kunne anvendes til brug for en eventuel strejke ved forterne,(12) men der kan næppe have været mange penge i kassen.

Strejkerne var talrige, og de kulminerede netop i 1887. I dette år noteres i hvert fald 6 strejker, hvoraf de tre var koncentreret til Ermelunden og Garderhøjfortet. I 1888 synes arbejdsforholdene at være faldet mere til ro på denne front, for så vidt som der kun noteres to strejker. På Vestvolden var arbejdsforholdene tilsyneladende mere stabile. Der omtales her kun to strejker, den ene i 1888 og yderligere en det følgende år.(13)

Belært af erfaringerne fra forterne, hvor strejken ikke sjældent førte til en mere eller mindre varig lønforbedring hos enkelte entreprenører, enedes arbejdsgiverne på Vestvolden formodentlig allerede i 1888 om en samlet optræden over for arbejdernes lønkrav: Der måtte ikke gives varige lønforhøjelser, medmindre det var accepteret af samtlige entreprenører.(14) Det er ikke udelukket, at denne aftale, som var kimen til en senere arbejdsgiverforening, har lagt en vis dæmper på arbejdernes strejkelyst.

VII · *Arbejdstid og lønninger*

Hvad en fæstningsarbejder tjente, og hvor lang tid, han måtte arbejde for denne fortjeneste, er naturligvis et centralt og overordnet spørgsmål her såvel som i enhver beskrivelse af arbejdsforhold. Men spørgsmålene er i dette tilfælde særdeles vanskelige at udrede, hvilket den følgende skildring vil give adskillige eksempler på.

Lad os begynde med arbejdstidens længde og tage vort udgangspunkt i en konkret arbejdsplads: Ermelunden. Her begyndte arbejdet i sommeren 1886 kl. 6, og fyraften indtrådte kl. 19. Midt på dagen var der en middagspause på 2 timer. Arbejdsdagen var altså om sommeren på 13 timer, og nettoarbejdstiden på 11 timer. Sommerarbejdstiden var uændret i 1888 – altså netto 11 timer. Derimod var den i begge år lavere i vinterhalvåret. Før jul i 1887 anførtes således en nettoarbejdstid på 9 timer.

Arbejdstiden var med andre ord sæsonbestemt, gradueret efter dagens længde. Men det normale var en sommerarbejdstid på 11 timer netto, og sommerarbejdstiden kunne faktisk begynde ganske tidligt på året. I dette konkrete tilfælde – Ermelunden – således den 11. marts 1887, men i 1888 allerede i slutningen af februar.(1)

Arbejdstiden fra kl. 18 til 19 blev betegnet »slavetimen«. Det var lykkedes fagbevægelsen i København at få den afskaffet i løbet af 1870'erne, men kun for de faglærte arbejdere og hyppigt på delvis bekostning af middagspausen, der ikke sjældent blev reduceret fra 2 til 1 1/2 time.(2) At få afskaffet slavetimen, således at arbejdet i sommerhalvåret ophørte kl. 18, var et hovedmål for Arbejdsmændenes Forbund. Men på dette punkt mødte forbundet en sej modstand fra arbejdsgivernes side. En nettoarbejdstid på

11 timer om sommeren forblev, så vidt det kan skønnes, normen for fæstningsarbejderne såvel på nordfronten som på Vestvolden helt til 1892. Kun undtagelsesvis lykkedes det arbejderne at få sommerarbejdstiden forkortet med en time. Det var tilsyneladende tilfældet på Damgårdsfortet, hvor Social Demokraten den 29. marts 1888 omtalte en strejke i anledning af, at arbejdstiden blev forlænget med en halv time til kl. 18,30. Derimod førte en strejke på Brøndbyøster Mark for at få slavetimen afskaffet ikke til noget resultat.(3) Først i slutningen af september 1892 omtaler Social Demokraten en ti timers nettoarbejdstid. Det var på Gladsaksefortet.(4) Alt i alt må man slutte, at forbundets stormløb for slavetimens afskaffelse førte til et overmåde pauvert resultat.

Med hensyn til aflønningsspørgsmålet kan der ligeledes være grund til at tage udgangspunkt i et konkret tilfælde i 1887. Det drejer sig igen om Ermelunden.

Den 22. januar 1887 kunne man i Social Demokraten læse en artikel om lønforholdene her. Overskriften lød kort og godt: »73 øre«. Disse 73 øre var arbejdernes daglige udbytte »af slidet ved de meningsløse befæstningsarbejder i Ermelunden og omegn«. Fire dage senere – den 26. januar – hed det, at daglønnen ikke sjældent var lavere, varierende fra 65 øre til 1,04 kr. dagligt. De »73 øre« vakte den største opsigt. Den foranledigede professor H. Matzen, medlem af landstinget fra 1879, og berygtet som regeringens statsretsteoretiker, til den 10. februar at stille en forespørgsel til statsminister Estrup. Matzen henstillede til regeringen at sørge for, at statsarbejder så vidt muligt ikke bortliciteredes, men udførtes under statens ledelse. Licitationer kunne være rimelige i opgangstider, men under arbejdsløshed havde staten et ansvar også som arbejdsgiver. En ophævelse af licitationsordningen ville måske medføre, at omkostningerne steg, men staten burde på den anden side sørge for, at arbejdslønnen ikke blev trykket for langt ned. Estrups svar var, at licitationerne ikke kunne undværes, men en del arbejde kunne staten dog selv sørge for.(5)

Derefter kom turen til krigsminister Bahnson. På en interpellation vedrørende arbejdsforholdene ved fæstningsværkerne i

landstinget den 11. februar 1889 forklarede krigsministeren: daglønnen havde i de længste sommerdage været 2,60 kr., senere 2,40, og ud på efteråret 2,00 kr. Da vinteren satte ind, ønskede entreprenøren at standse arbejdet. »Så kom arbejderne og sagde, at de hellere ville beholde arbejdet. Dertil svarede entreprenørerne, at de kun kunne give den samme betaling pr. kubikfavn jord, som de havde givet før, men dertil svarede arbejderne, at de hellere ville tjene 1 kr. end intet. ..... På den overenskomst blev så arbejdet fortsat, og det forekommer mig herefter ikke, at disse arbejdere kunne klage over ubillighed fra entreprenørernes side.« Han tilføjede at gennemsnitslønnen hele vinteren havde været lidt over en krone, men der kan have været dage, hvor arbejderne har fortjent mindre. Der er blevet påstået 73 øre. Endelig gjorde han opmærksom på, at entreprenørerne næppe havde tjent meget – man havde taget de billigste.(6)

Der arbejdes på Vestenceinten oktober 1889 ud for Vibenholm. (Brøndby Lokalhistoriske Samling. Brøndby Bibliotekerne)



Den her givne fremstilling understreger, at lønforholdene ved befæstningen er et vildnis at dukke ned i. Der blev dels arbejdet på akkord, dels på tidløn (dagløn), og i pressen, hvorfra de fleste lønoplysninger stammer, blev de to lønningsformer ikke skarpt adskilt. I Berlingske Tidende, der var entreprenørernes talerør, hæftede man sig som regel ved de højeste satser, i Social Demokraten som regel ved de laveste. Til tider kunne der imidlertid være ganske stor overensstemmelse mellem de to sæt oplysninger, hvilket fremgår af følgende opstilling baseret på Berlingske Aften den 5/4 og Social Demokraten den 4/4.

Tabel 5. Daglønnen i kr. ved Ermelunden i 1887/88 ifølge Berlingske Aften og Social Demokraten

Berlingske Aften	Social Demokraten
	Slutningen af april 1887 2,40
	Midten af juni 1887 2,60
Juli til slutningen af oktober 1887 ca. 2,70	3 uger af oktober 2,70
	Ved udgangen af oktober 2,50
November til december 2,30-2,20	December 1887 2,30
Januar-marts 1888 2,10-2,20	Februar 1888 2,00
Dog en kort tid i februar 2,00	

Kilde: Berlingske Aften 5/4 og Social Demokraten 4/4 1888

Ifølge Social Demokraten skulle daglønnen i slutningen af april 1887 være 2,40 kr. En tilsvarende oplysning findes ikke i Berlingske Aften, hvis første lønopgivelse angår tiden fra juli til slutningen af oktober i 1887. Men at de 2,40 kr. i slutningen af april er korrekt, er hævet over enhver tvivl, idet dette beløb, de *2,40 kr.*, var den dagløn, som ifølge tidligere omtalte kontrakt arbejdsgiverne forpligtede sig til at give de indkaldte svenske arbejdere.(7) Hvad de sammenlignelige lønoplysninger angår, er de stort set så overensstemmende, at deres troværdighed ikke kan drages i tvivl. Dette er ikke ensbetydende med, at man ikke såvel

fra entreprenørernes som fra arbejdsmandsforbundets side har forsøgt at pynte lidt på tallene. Bemærk således i Berlingske Aften den lange periode fra juli til slutningen af oktober 1887, hvor daglønnen angives til 2,70 kr. Her har Social Demokraten en mere nuanceret lønangivelse strækkende sig fra 2,50 til 2,70 kr. På den anden side anfører Social Demokraten en dagløn på 2,60 kr. i midten af juni 1887. Faktisk blev de 2,60 kr. betalt allerede fra begyndelsen af maj.(8)

I øvrigt har Berlingske Aften af 5. april 1888, hvorfra de ovennævnte opgivelser fra entreprenørerne stammer, en ganske interessant kommentar til lønningsspørgsmålet. Det hævdes, at arbejdsgiverne i oktober 1887 i deres bestræbelser for at sikre en mere stabil arbejdskraft, hævede daglønnen indtil 3 kr. Det førte imidlertid ikke til noget godt resultat. Arbejderne reagerede på de forhøjede lønninger ved at tage på høstarbejde, tiltrukket af høstgilderne, eller de udeblev kort og godt, bl.a. ved at holde »blå mandag«, når de følte sig tilstrækkeligt velbeslåede. Konklusionen var den simple: man ville ikke få mere stadigt arbejde ved at forhøje lønnen. I øvrigt hævdede bladet, at arbejderne ved akkordarbejde kunne tjene betydeligt mere end ved at gå på dagløn, og ved en simpel regneoperation anslog man, at en arbejder på dagløn kunne tjene 800 kr. årligt, på akkord 900 til 1000 kr. Derimod var en landarbejders årsløn begrænset til 400 kr. Skønnet over årsindtægten for fæstningsarbejderne var, som tilfældet normalt er med den slags beregninger, baseret på en fuldt beskæftiget helårsarbejder. I virkeligheden holder denne forudsætning sjældent stik, og gør det ganske givet ikke for fæstningsarbejderne, hvor langt hovedparten kun arbejdede et begrænset, som regel et påfaldende kort tidsrum.(9)

Med henblik navnlig på Social Demokratens vedholdende understregning af de dårlige lønforhold for fæstningsarbejdere, er det af interesse at sammenligne med de lønninger, som blev givet andre arbejdsmænd i København i disse år.

Tabel 6. Arbejdslønninger i København 1885-88 (sommerdagløn i kr.)

	Københavns Kommune	Ingeniør-korpsets arbejdere	Havne-arbejdere	Vold-sløjfning	Kalkbrænderi-havnen
1885	2,40	-	2,75	-	-
1886	2,40	-	2,75	-	-
1887	2,40	2,60	2,75	2.60-2,80 (april)	2,40 (marts)
1888	2,40	2,60	2,75	2,40 (april)	-

Kilde: Jørgen Pedersen: Arbejdslønnen i Danmark. For voldsløjfning og Kalkbrænderihavn: Frederiksberg Amts Avis 29/4, 4/5 1887. Social Demokraten 20/4, 27/4, 29/4 1887.

Sammenligner man disse lønningstal med opgivelserne i tabel 5 fremgår det, at det egentlig kun var havnearbejderne, der kunne tjene en dagløn højere end fæstningsarbejderne. Dog var havnearbejderne ved Kalkbrænderihavnen noget mindre begunstigede og lå snarest under fæstningsarbejdernes niveau. Af særlig interesse er aflønningen ved voldsløjfningen, fordi der her var tale om et arbejde af samme karakter som fæstningsarbejdet. Her synes lønniveauet i april 1887 at have ligget i overkanten af, hvad en fæstningsarbejder kunne forvente.

Alt i alt kan man vel slutte, at fæstningsarbejderne normalt ikke var særlig dårligt lønnet sammenlignet med andre arbejdsmandsgrupper. Og dog. Fæstningsarbejderne og formentlig også arbejderne ved voldsløjfning var i vid udstrækning kommet tilrejsende ude fra provinsen og fra Sverige. Deres omkostninger var højere, end tilfældet var for de fleste københavnske arbejdsmænd, der havde deres hjem i København, idet de tilrejsende måtte betale ekstra for logi og forplejning. På den anden side måtte de fæstningsarbejdere, der havde deres hjem i København, ofre megen tid på den lange vandring fra hjem til arbejdsplads og retur.

De få oplysninger om lønforhold, der findes for året 1888, tyder

ikke på, at der i dette år fandt væsentlige forbedringer sted i forhold til 1887. Den 17. april 1888 omtaler Social Demokraten en strejke ved Vangede Fort, hvor daglønnen på 2,40 kr. krævedes forhøjet til 2,60. Ved Vestvolden var aflønningen i juli 1888 2,75 kr.(10) Følgende måned fandt en kortvarig strejke sted – den varede 2 3/4 dag – idet arbejderne krævede en dagløn på 3 kr. Så vidt det kan skønnes, blev arbejdernes krav ikke imødekommet.(11) Ved akkord var det imidlertid muligt at opnå en betydelig højere indtægt. Når man på grundlag af en svensk arbejders regnskabsbog kan fastslå, at han i maj 1888 i gennemsnit for 23 1/2 dag i maj måned fik en så høj indkomst som 3,50 kr., har der formentlig været tale om akkordarbejde. Herefter faldt hans løn betragteligt, idet han traf aftale med entreprenøren ved Ermelundskanalen om 5 måneders arbejde for en gennemsnitlig dagløn på ca. 2,60 kr.(12)

For året 1889 forefindes en oversigt over lønvilkårene på Vestvolden, som blev udarbejdet af en medarbejder ved Berlingske Tidende og publiceret i en større artikel sammesteds den 12/3 1890. Grundlaget for oversigten var regnskabsmateriale stillet til rådighed af entreprenørerne. For disse var hovedhensigten med denne imødekommenhed naturligvis om muligt at sætte en stopper for de idelige angreb – som navnlig Social Demokraten excellerede i – mod de elendige arbejdsforhold ved fæstningsbyggeriet. Men der er intet holdepunkt for en mistanke om, at entreprenørerne har forsøgt at forholde Berlingske Tidendes medarbejder noget materiale for derved at pynte på tallene. Bearbejdelsen af regnskabsoplysningerne var meget grundig, hvilket ikke er ensbetydende med, at den var uden mangler.

De tal, der blev offentliggjort vedrørende lønningerne pr. dag, er så afgjort de mest informative, vi overhovedet har. Oversigten i Berlingske Aften omfatter både arbejdsmænd, håndværkere og formænd med lønninger for hver enkelt måned for henholdsvis de lavest lønnede, de bedst lønnede og gennemsnitslønnen for hver enkelt gruppe. Et sammendrag af disse opgivelser forefindes i følgende tabel.

Tabel 7. Løn for arbejdsmænd m.fl. på Vestvolden 1889 (i kr.)

	Arbejdsmænd	Håndværkere	Formænd
Lavest betalte i årets løb	2,00-2,35	2,80-3,00	3,00-4,00
Bedst betalte i årets løb	2,50-4,50	4,50-6,00	5,00-6,00
Gennemsnitlig for samtlige	2,07-3,24	3,27-4,12	4,11-4,88

Kilde: Berlingske Aften 12/3 1890

Med udgangspunkt i gennemsnitslønningerne kan man konstatere, at håndværkernes lønninger, som ifølge artiklen lå på det niveau, som i almindelighed betaltes, hævede sig betydeligt over arbejdsmændenes. Med afrundede tal lå de ca. 25 til 50 pct. højere. Formændene blev aflønnet bedre end håndværkerne, rundt regnet med 20 til 25 pct.

Det, der imidlertid i synderlig grad interesserer os i denne forbindelse, er arbejdsmandslønningerne. De dårligst lønnede arbejdsmænd omfattede ifølge artiklen kun en mindre gruppe, som af en eller anden grund udelukkende arbejdede på dagløn. Denne svingede i årets løb mellem 2,00 og 2,35 kr. De højest lønnede, som dels arbejdede på dagløn og dels på akkord, kunne fremvise en aflønning, der lå fra 25 til 90 pct. højere.

Som tidligere påpeget var arbejdsmændenes lønninger stærkt sæsonprægede og højest i sommerhalvåret. For 1889 kan svingningerne konstateres fra måned til måned. Det gøres mest overskueligt i form af nogle kurver, jfr. følgende figur:

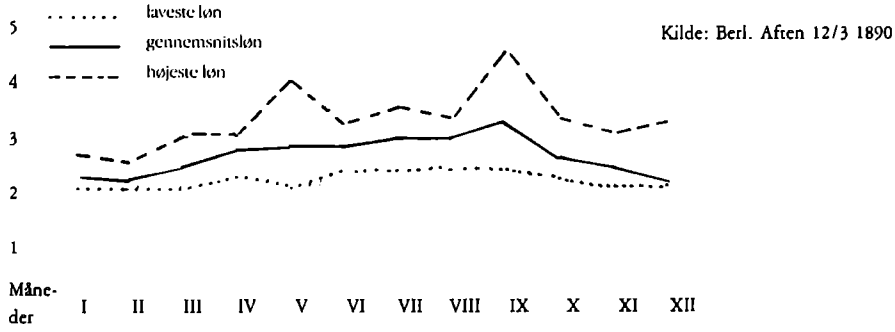

Fig. 2. Daglønnen for arbejdsmænd ved Vestenceinten samt på Nordfronten 1889 (i kr.)

Januar, februar samt december var i 1889 de måneder, hvor lønniveauet lå lavest, i hvert fald for gennemsnitslønningerne. Ejendommeligt nok viste de højeste lønninger et toppunkt i maj måned og såvel gennemsnitslønningerne som højeste lønninger kulminerede i september måned for derefter at falde ganske brat. Det kan ikke udelukkes, at entreprenørerne i maj – hvor arbejderne havde en tendens til at holde en forlænget pinseferie eller midsommerfest – har søgt at fastholde den bedste arbejdskraft ved en lønforhøjelse. Og den stærkt stigende løn i september såvel for de højest aflønnede som for gennemsnitslønnen forklares måske ved en bevidst lønpolitik for at borttage arbejderne lysten til at tage på høstarbejde, hvor bl.a. høstgilderne lokkede. I alle tilfælde var det ikke noget enestående fænomen, at arbejdslønnen faldt efter høsten. På Gladsaksefortet strejkede således i 1892 en del arbejdere, fordi en entreprenør forsøgte sig med en timeløn på 27 øre og motiverede det med, at det var normal praksis at sætte lønnen ned efter høsten.(13)

Opmudring i kanalen mellem Furesø og Lyngby Sø, efteråret 1887. (Byhistorisk Samling for Lyngby-Taarbæk Kommune)

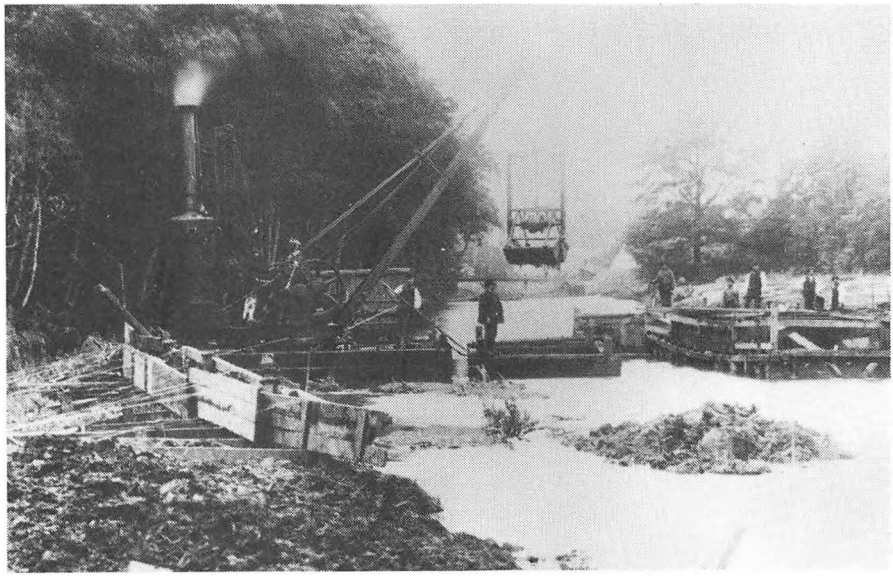

Der kan være grund til at afslutte denne oversigt over lønningsforholdene på Vestvolden i 1889 med Berlingske Aftens kommentar. Den kan ikke have været entreprenørerne uvelkommen: »Det vil derfor være naturligt, at arbejderne med tilfredshed betragter de her omtalte anlæg, der på grund af deres udstrækning har givet arbejde til mange, som måske ellers ville have været arbejdsløse, og tillige skaffet dem arbejde på gode betingelser. At arbejderne også har dette syn på sagen, viser ret tydeligt den omstændighed, at arbejderne ude på befæstningsanlæggene trods en vist nok hensynsløs agitation udefra, er gået sin rolige gang uden at forstyrres af den moderne influenza, som hedder arbejderstrejke.«

Vel, strejker forekom, men de var sjældne. Og strejken i august 1888 hvor sommerdaglønnen krævedes forhøjet fra 2,75 til 3,00 kr., var kortvarig – kun to og trekvart dag. Men at der arbejdedes på gode betingelser, ville i hvert fald de dårligst lønnede næppe skrive under på. At der var tale om lønninger, der lå betænkelig nær eksistensminimum, vil fremgå af følgende afsnit.

Der fandt i de følgende år næppe store lønstigninger sted. Først i 1892 blev der sluttet en overenskomst mellem Arbejdsmændenes Forbund og entreprenørerne på Vestvolden, hvorefter timelønnen om sommeren blev sat op til 30 øre for 10 timers arbejde netto og daglønnen til 2,50 kr. om vinteren.(14)

VIII · *En arbejders budget*

I »Vort Forsvar« for september 1888 findes nogle meget interessante oplysninger om de priser på Vestvolden, som en arbejder skulle betale for logi i en barak og for forplejning i marketenderiet. Disse priser er nævnt i anden forbindelse,(1) men det er nok hensigtsmæssigt at minde om dem her, idet de ligger til grund for et forsøg på at opstille et dagligt budget for en fæstningsarbejder.

Middagsmaden – bestående af to retter - kostede 35-36 øre.
Bart smørrebrød 3 øre, og belagt smørrebrød 6 øre pr. stk.
En halv bajer kunne fås for 8 øre.
Logi med senge kostede ugentlig 1 kr.

Det budget, jeg har opstillet, ser ud som følger:

Tabel 8. Budgetopstilling for en fæstningsarbejder 1888

Morgenmad:	5 stk. belagt smørrebrød à 6 øre	30 øre
	2 halve bajere à 8 øre	16 -
Middagsmad:	2 retter	35 -
	2 halve bajere	16 -
Aftensmad:	8 stk. belagt smørrebrød	48 -
	2 halve bajere	16 -
Logi pr. dag		14 -
Sygekasse		5 -
I alt		180 -

Man vil se, at der foruden omkostninger til logi og forplejning yderligere er anført 5 øre i sygeforsikring. Arbejderne ved befæstningsanlæggene var så vidt det kan skønnes forpligtet til at tegne en sygesikring, der kostede 30 øre om ugen og gav dem ret til under sygdom at oppebære et beløb på en kr. om dagen.(2)

Alt i alt udgjorde de her anførte udgifter 1,80 kr. daglig. Er det et urealistisk beløb for den arbejder, hvis hele forplejning fandt sted på fæstningens kantine? Næppe. Man kan naturligvis godt stille et budget op, som er noget lavere, f.eks. ved at tildele arbejderne 4 i stedet for 6 bajere daglig. Men de seks øller er næppe i overkanten, når man betænker, at arbejderen om sommeren ofte stod i ulidelig hede på bunden af en grav, hvor ikke en vind rørte sig. Man kan naturligvis også tildele arbejderen bart smørrebrød til morgen- og aftensmad, men man kan næppe hævde, at de 13 stykker smørrebrød i dagens og aftenens løb ligger urimeligt højt for en hårdt arbejdende jord- og betonarbejder. Endelig findes der poster, som der ikke er mulighed for at reducere, nemlig udgifterne til logi og til sygekasse. Det skal tilføjes, at logiudgifterne næppe var mindre, såfremt arbejderne foretrak privat indkvartering.(3)

Endelig er der grund til at gøre opmærksom på, at der ikke er afsat udgifter hverken til brændevin eller til tobak eller skrå.

De dårligst lønnede fæstningsarbejdere på Vestvolden tjente – som påvist ovenfor – mellem 2,00 og 2,35 kr. om dagen i 1889. Forudsat at priserne var de samme i 1889 som i 1888 – og større ændringer kan der næppe være tale om – havde de, efter at de mest elementære udgifter var betalt, 20 til 55 øre tilovers. Det var, hvad der resterede til klæder, fodtøj og personlig hygiejne, herunder sengelinned i den kasse, som i barakken fungerede som seng. Det er næppe for meget sagt, at de dårligst lønnede fæstningsarbejdere, der var henvist til barakkerne og kantinerne, fristede en tilværelse, der i betænkelig grad nærmede sig eksistensminimum.

De arbejdere, der modtog en gennemsnitsløn varierende mellem 2,15 og 3,24 kr., var naturligvis betydelig bedre stillet. Men i månederne januar og februar samt december, hvor lønnen svin-

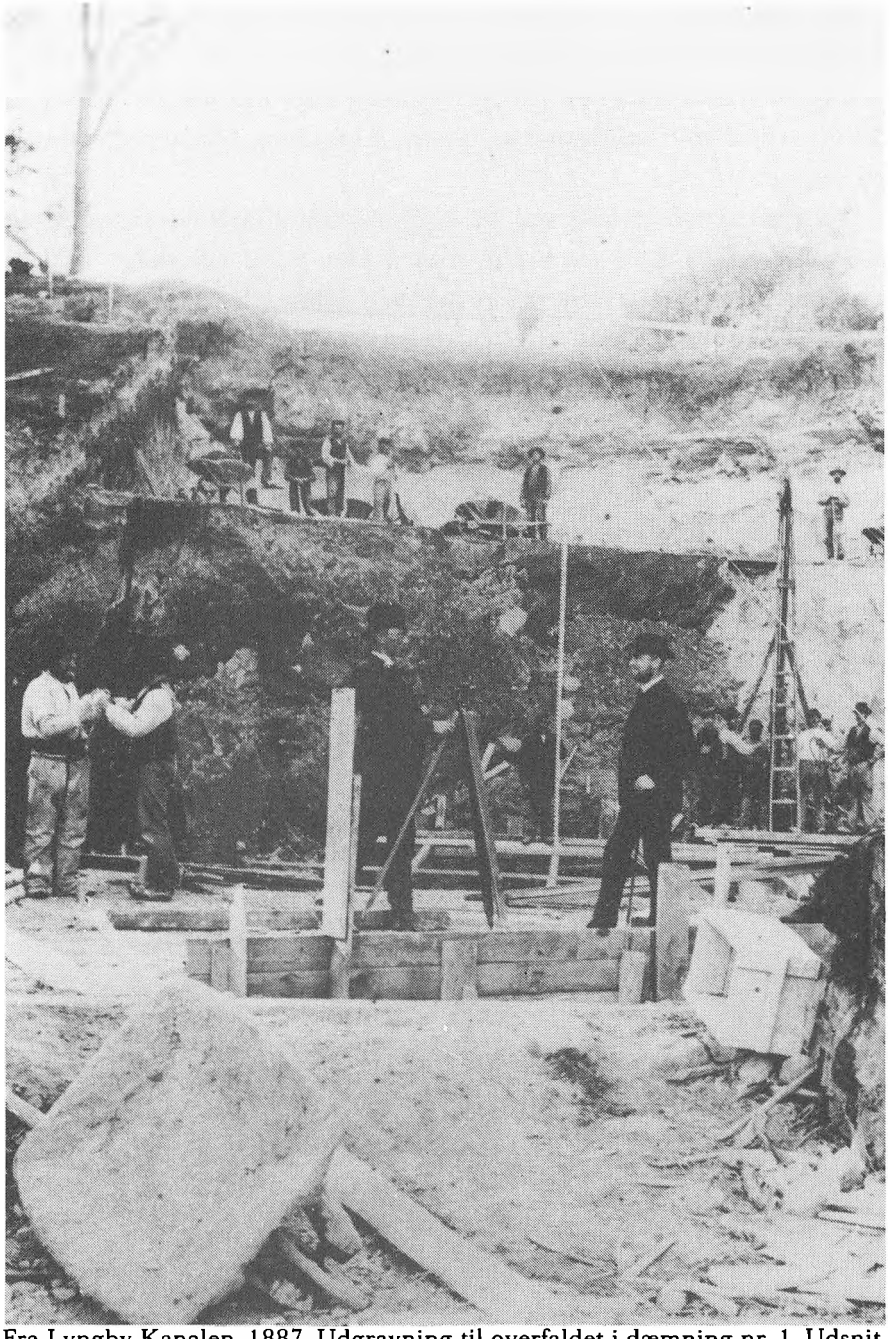

Fra Lyngby Kanalen, 1887. Udgravning til overfaldet i dæmning nr. 1. Udsnit. (Byhistorisk Samling for Lyngby-Taarbæk Kommune)

gede mellem 2,07 og 2,24 kr., var deres økonomiske stilling næsten identisk med de dårligst betalte arbejderes. Og selv i september måned, hvor aflønningen toppede med 2,74 kr., var der, efter at de nødvendigste udgifter var betalt, ikke mere tilovers end knap en krone.

Som tidligere nævnt, var ca. en fjerdedel af arbejderne gift, og med en kone fulgte som regel børn. Der har ikke været mange penge tilovers til familien i provinsen eller i Sverige.

Selv om den her givne redegørelse kun vedrører de fæstningsarbejdere, der havde logi i barakkerne og forplejning i kantinerne, og selv om enkelte poster i det opstillede budget kan kritiseres, står dog en ting fast, som har gyldighed for det store flertal af indlogerede arbejdere: de fristede økonomisk en tilværelse, som strakte sig fra det tarvelige til det tarveligst tarvelige. Kun de arbejdere, der indtjeningsmæssigt lå i topklassen, kunne regne med en nogenlunde rimelig levestandard. Intet under, at det var en arbejdsplads med et påfaldende gennemtræk af korttidsbeskæftigede.(4) De viste med deres hastige afmarch, at Berlingske Tidendes postulat om de veltilfredse arbejdere var uden dækning i virkeligheden.

IX · *Fæstningsarbejderne – befolkningen og politiet*

Fæstningsarbejderne var et ret uregerligt folkefærd – og hvem kan undre sig over det. Det drejede sig om unge mennesker, fortrinsvis i 20-års alderen, og de fleste var ugifte. Selv om den lokale arbejdskraft spillede en væsentlig rolle i hvert fald ved Vestvolden, var en betydelig stok af de beskæftigede rekrutteret fra landets forskellige egne bortset fra Bornholm.(1) Mange var sandsynligvis vandrearbejdere, der drog fra arbejdsplads til arbejdsplads, og for hvem tidvis vagabondering var en del af hverdagen. Yderligere stammede en væsentlig del af arbejdskraften fra Skåne og Småland. Det var med andre ord en særdeles broget skare, der nu igennem flere år skulle indpasses i et ukendt og snævert afgrænset lokalt samfund med andre traditioner og sædvaner end de tilvante. Denne tilpasning måtte uvægerligt skabe store problemer i forhold til den fastboende befolkning. Man hører meget lidt til disse problemer, men af det lidet, man hører, synes modsætningsforholdet mellem beboerne og fæstningsarbejderne at have været stærkest udtalt på Nordfronten, specielt i og omkring Lyngby. Det er tidligere nævnt, at svenskerne her var så ildesete, at det var vanskeligt for dem at finde et logi,(2) men at Lyngbyborgerne i det hele så skævt til fæstningsarbejderne fremgår af nogle indlæg i Københavns Amts Avis. De forulempede – skrev en borger – de forbipasserende med »deres vederstyggelige opsange og viser. Det bør ikke tolereres«. Senere omtaler samme avis, at fæstningsarbejderne havde indlogeret sig i bondebyen i Lyngby og lavede spektakler næsten hver aften.(3) Det eneste befolkningselement, som stillede sig mere eller mindre positivt til fremmedinvasionen, var

de stedlige tjenestepiger. Fra Vestvolden skriver den ofte tidligere citerede fæstningsarbejder, hvis levnedsskildring er bevaret: »Der kom til at stå en stor strid mellem de unge tilflyttere og Glostrup og omegns karle. For de unge piger følte sig mere oplagt til de fremmede, når de var på bal på kroen. Der blev næsten altid kamp med sejr for de fremmede. Adskillige af os fandt vores koner derude. Jeg fandt også min derude. Jeg tilføjer, det var et godt fund.«

At opretholde ro og orden var politiets og gendarmernes opgave. Politiet var kommunalt, hvorimod gendarmerikorpset – der var oprettet i henhold til en lov i 1885 – blev organiseret som en del af hæren, men stod i tæt samarbejde med det stedlige politi.

Gendarmerne var ikke vellidt af landbefolkningen i almindelighed og afskyet af fæstningsarbejderne i særdeleshed. Selv den mest uskyldige forseelse gik ikke upåtalt hen, hvilket en regnskabsfører på Damgaardsfortet måtte sande, da han blev noteret for at have tiltalt en gendarm uhøfligt.(4) Gendarmerne stod altid til arbejdsgivernes disposition. Når der var optræk til uroligheder på arbejdspladsen, arresterede de de arbejdere, der opfordrede til strejke(5), og de greb hårdhændet ind i tilfælde af uroligheder. Det hørte ikke til undtagelserne, at de trak sablerne og tilføjede urostifterne slag med den flade side af klingen.

Et malende udtryk for det spændte forhold mellem fæstningsarbejdere og gendarmer giver Social Demokraten for den 25/10 1887 under titlen: Lyngbys genvordigheder: »Lyngby er som bekendt fæstningsrummelens eldorado. Det før så idylliske Lyngby er nemlig blevet en rede for alskens fordægtige handlinger, der næppe har sit sidestykke uden i røverriddernes glansperiode. For det første er der blandt den store mængde fremmed arbejdskraft, som navnlig er kommet fra Sverige, en del individer, der er så ubehagelige, at man kun kan tænke sig dem i selskab med gendarmer, og disse to parter ligger da også i stadig fejde...«

Den antisvenske undertone er i denne som i så mange andre af Social Demokratens artikler om fæstningsforholdene umiskendelig. Men i virkeligheden var svenskerne næppe større urostiftere



Frants Henningsen: »Vandrebogen gennemses«, 1890. (Privateje)

end danske fortarbejdere. I Lyngby anholdtes i 1887 47 arbejdere – der alle betegnedes som kanalarbejdere – og af disse var de 27 danskere, de 20 svenskere.(6)

Langt størstedelen af forseelserne var af forholdsvis uskyldig karakter, idet det drejede sig om drukkenskab og slagsmål. Men vold og overfald samt opsætsighed mod politiet eller arbejdsgiveren forekom ikke sjældent.

Slagsmålene kunne være ret omfattende. Et slagsmål mellem kanalarbejdere og tjenestefolk - formodentlig om pigerne – involverede således hele 15 karle(7), og ved Glasværket fandt der ifølge Social Demokraten ligefrem et slag sted mellem gendarmer og svenske arbejdere.(8) De voldelige overfald synes ikke at være gået ud over den bofaste befolkning, men var som regel et opgør kanalarbejderne imellem. I 1886 gik det ud over en af fæstningsanlæggets fyrbødere, året efter to formænd.(9) De danske og svenske arbejderes indbyrdes forhold var ikke præget af nogen større samdrægtighed. Selv om voldelige overfald ikke er noteret, er det givet, at atmosfæren var uheldsvanger, og en udladning når som helst kunne forventes.(10)

Gendarmerikorpset holdt i Lyngby et årvågent øje med fæstningsarbejderne, parat til at gribe ind med kort varsel. Det afsløres af en enkelt, kortfattet bemærkning i en rapport 19/12 1886: »Ved mørkets frembrud forefaldt ikke noget«. Korpset havde sandsynligvis forventet et større udbrud af uroligheder.

Årene 1886 og 1887 var nok de år, hvor urolighederne i og omkring Lyngby kulminerede. I 1888 faldt der efter gendarmerikorpsets rapporter tilsyneladende mere ro over gemytterne. Lad mig som eksempel fremdrage et uddrag af rapporterne fra Ordrup gendarmeristation i oktober og november 1888:

8/10 : En regnskabsfører på Damgaardsfortet noteret for at have tiltalt gendarmen uhøfligt.
29/10: Svensk arbejder anholdt efter at have tilstået tyveri.
3/11 : En fortarbejder anholdt på Damgaardsfortet for tyveri af en skovl.
23/11: Arbejdsmand anholdt på Damgaardsfortet for optøjer. Hensættes i detentionen.
27/11: Det samme.
5/12 : To mand anholdt for slagsmål og tilsigtet vold på fortets kantine.

Det skal tilføjes, at tyveri af en skovl forekom ret hyppigt. Udgifterne til en skovl vejede ret tungt på en fæstningsarbejders budget, og da der var tale om en standardvare, var sandsynligheden for, at gerningsmanden blev afsløret ringe, og fristelsen så meget

større. Uroligheder på kantinerne forekom ligeledes ret hyppigt. Det var forbudt at udskænke spiritus i arbejdstiden, men efter fyraften indhentedes ofte det forsømte, og det opstemte lag endte ofte med slagsmål.

Belært af erfaringerne fra Lyngby og Nordfronten traf regeringen allerede i juli 1887 sine modforholdsregler på Vestvolden. På grund af den »livlige tilstrømning af forskelligartede elementer« til arbejdet på Vestfronten – hedder det i Roskilde Avis – »har det været nødvendigt at etablere et skarpt polititilsyn på strækningen mellem Korsørbanen og Køge Bugt. Der er oprettet 3 gendarmeristationer samt en i Valby. Desuden patruljerer gendarmer hele aftenen og en del af natten i Hvidovre og på Gammel Køge Landevej. Der vil sandsynligvis snarest blive oprettet en politistation mellem Glostrup og Brøndbyøster«.(11)

Som eksempel på de mest almindelige forseelser kan vi anføre rapporterne fra Frederiksberg gendarmeristation i august og september 1888:

11/8: Fortarbejder anholdt for voldelig adfærd.
15/8: Fortarbejder anholdt for drukkenskab og uorden på arbejdspladsen.
18/8: Fortarbejder noteret for drukkenskab.
23/8: Svensker anholdt for uberettiget natophold.
26/8: Fire tjenestefolk idømt bøde på 10 kr. hver for at have overfaldet to fortarbejdere.
2/9 : Fortarbejder, boende i barakkerne i Glostrup, anholdt for bedrageri.
3/9 : En fortarbejder anholdt for drukkenskab og uorden i marketenderiet.
6/9 : To fortarbejdere noteret for slagsmål. En fortarbejder anholdt for drukkenskab og uorden i marketenderiet.
7/9 : En fortarbejder anholdt for indbrud og tyveri.
9/9 : To fortarbejdere bortvist for uorden i marketenderiet.
12/9: Tre fortarbejdere anholdt for drukkenskab, slagsmål samt skud med en pistol på arbejdspladsen.
21/9: En fortarbejder noteret for drukkenskab og uorden i marketenderiet.

Der er ikke noget usædvanligt i denne liste ud over pistolskuddet. De andre foreteelser var en del af dagligdagen: overdreven alkoholnydelse og slagsmål, der som oftest fandt sted i marketenderierne.

Men helt så glat gik det ikke til hver en tid på den i arbejdsmæssig henseende ellers så stabile Vestfront. I maj 1889 kom det som tidligere nævnt til en strejke på Brøndbyøster Mark. En af entreprenørerne hentede gendarmeriet, som trak blankt, og de strejkende måtte forlade arbejdspladsen.(12) Senere hen på måneden kom det til et nyt sammenstød mellem gendarmer og fæstningsarbejdere ved Husum. Her måtte gendarmerikorpset hente forstærkning fra korpset i Utterslev for at fortrænge et opløb på 200 fortarbejdere. Også her toges sablerne i brug.(13)

Om noget modsætningsforhold til den stedlige befolkning forlyder der intet. Det er naturligvis ikke ensbetydende med, at det ikke fandtes. Men på den anden side har det næppe været så udtalt som på Nordfronten. Det er muligt, at de værste balladem agere var blevet indlogeret i barakkerne og dermed nogenlunde isoleret. Yderligere arbejdede en stor del af den bofaste befolkning på Vestvolden. Mange af de tilvandrede fæstningsarbejdere var som nævnt indlogeret hos private, hyppigt hos fastboende kolleger. Det gjaldt sandsynligvis også de mange svenskere. De bofaste og tilflytterne har efter alt at dømme været knyttet sammen i et arbejdsfællesskab, som har medført større gensidig forståelse og overbærenhed.

X · *To fæstningsarbejdere beretter*

Jeg har valgt at afslutte denne oversigt over arbejdsforholdene ved Københavns befæstningsanlæg med to beretninger fra henholdsvis en dansk og en svensk fæstningsarbejder. Den ene er den hyppigt citerede Lars Peter Gratløv (1865-1952), som nedtegnede sine erindringer vist nok omkring 1950. Hans levnedsskildring tyder på, at han har haft visse samtidige notater som holdepunkt for sin ofte livlige og med detaljer spækkede redegørelse for arbejdsforholdene ved fæstningen.

Den anden beretning er ikke nogen beretning i egentlig forstand, men snarere hvad historikere kalder et dokument, nemlig en samtidig ført regnskabsbog over indtægter henholdsvis i Sverige og ved fæstningsanlæggene. Jeg vil gerne tilføje, at en levnedsskildring af en arbejdsmand, der går tilbage til 1880'erne er en sjældenhed. En samtidig ført regnskabsbog for en arbejder i 1880'erne er noget enestående, noget unikt.

Først Gratløvs levnedsskildring. Han arbejdede ved Ermelundskanalen og senere på Vestvolden fra ca. 1887 til omkring 1890. Foruden de tidligere citerede afsnit om bl.a. formændenes autoritære og vilkårlige behandling af arbejderne og deres appel til gendarmerne i tilfælde af protester mod arbejdsvilkårene giver han glimtvis indblik i de uforudsete vanskeligheder, som jordarbejdet kunne medføre for såvel entreprenører som arbejdere. Fra Ermelunden omtaler han således, at den jord, der blev gravet op af graven for at anvendes til volden, trykkede underlaget, så grunden i kanalen skød op, og arbejdet på denne sektion måtte indstilles. Han antyder, at dette var en af årsagerne til, at entreprisen gav et underskud, og at den ene af entreprenørerne begik selv-

mord.(1) Det tidvis langsomme tempo ved udgravningen på Vestvolden havde sin forklaring i, at man stødte på et kalkstensunderlag, »der hverken var til at hugge eller stikke i, men bogstavelig talt måtte pilles fra hinanden«.

Af generel interesse til belysning af jord- og betonarbejdernes økonomiske vilkår er hans oplysning om, at han såvel som hans kolleger som regel gik arbejdsløse i de tre vintermåneder. Når man medtager regnvejrsdage, hvor arbejdet måtte indstilles, og de arbejdsdage, der gik tabt, når man skiftede arbejde, kunne den samlede arbejdsløshedsperiode komme op på 4 måneder om året.

Medens han arbejdede på Vestvolden, havde han bopæl i Glostrup, hvor han blev indkvarteret privat sammen med en ældre, men »renlig« arbejder. Formodentlig har fæstningsarbejderne ofte for at reducere udgifterne til logi været to (eller flere) om det samme rum.

Af mere privat karakter er hans skildring af sin forlovelse og senere giftermål med en af egnens tjenestepiger, en pige, der var født på Langeland. Hun var allerede som 16-årig medlem af en afholdsforening. Det er næppe sandsynligt, at hun selv var drikfældig, men hendes tidlige medlemskab af en afholdsforening er snarest vidnesbyrd om, at hun herved protesterede mod de uheldige følger af overdreven spiritusnydelse på sin arbejdsplads eller i den nærmeste omgangskreds. Hun lagde et stærkt pres på sin forlovede, der på det bestemteste modsatte sig »at give penge ud for at lade være med at drikke«, men i 1891 faldt han til føje og meldte sig ind i Københavns Afholdsforening. Her blev han et aktivt og skattet medlem resten af livet.

I 1893 giftede han sig, og han gik ikke tomhændet ind i ægteskabet. Han havde sparet et par hundrede kroner op. Men konens opsparede kapital var foruden en kommode fyldt med tøj hele 400 kr., og det af en løn, der de første par år efter konfirmationen var 35 kr. om året, og det sidste par år 11 kr. om måneden. Hvis hun ikke har haft andre ressourcer at trække på end sin løn, må det have været en overordentlig sparsommelig pige, han giftede sig med.

De flyttede ved giftermålet ind i en lille to-værelses lejlighed i Wesselsgade 16, og her brugte de formodentlig en væsentlig del af sparepengene til møbleringen. Møblementet bestod af et bord, 4 stole, 2 små lænestole og en kanapé – en beklædt sofa eller slagbænk – et lille rundt bord, en kommode samt gardiner til tre fag. Sovekammeret – »som det hed« – rummede en dobbeltseng, et klædeskab, to stole og et klapbord. »Sengetøj i sengene af bedste slags, *alt betalt*.« Understregningen er Gratløvs.

Man kan ikke påstå, at der her var tale om et nødtørftigt møblement. Det har fyldt ganske godt op i lejligheden. Skulle man hæfte sig ved et specielt møbel, som næppe har været almindeligt i en arbejdsmandsfamilie ved ægteskabets indgåelse, må man nævne klædeskabet.

Den lejlighed, han flyttede ind i, var som nævnt en lille to-værelses, og det var en korridorlejlighed. »Fra en gang, som førte gennem hele huset, kom man direkte ind i lejligheden.« Disse korridorhuse, som kun undtagelsesvis findes bevaret i dag, var meget udbredt for 100 år siden. De blev i stort tal bygget på Vester- og Nørrebro i 1860'erne, 70'erne og 80'erne, fordi de var relativt billige at bygge. Man sparede de dyre trappeanlæg.(2)

Huslejen var 14 kr. om måneden, altså 168 kr. årligt, hvilket var temmelig normalt for en lille to-værelses. Men på en jord- og betonarbejders budget var det en betragtelig udgift. I begyndelsen af 1890'erne var arbejdsmændenes dagløn 3 kr., og tager man i betragtning, at reglen var en arbejdsløshedsperiode på 3 måneder om året, kan Gratløvs årsindkomst have ligget på omkring 700 kr. Det vil med andre ord sige, at huslejen lagde beslag på ca. en fjerdedel af mandens fortjeneste, eller sagt med andre ord: huslejen slugte en ugeløn pr. måned. Hvis konen ikke havde en bifortjeneste – og det har den sparsommelige og energiske hustru sikkert haft, i hvert fald indtil børnene kom – må hverdagen have været præget af den yderste knaphed. Mutters og ikke mindst hans glæde var overstrømmende, da hun hen på sommeren efter giftermålet kunne gå i byen med 40 kr. på lommen. »Der er forskel på glæder, nogle er flygtige som morgendug, den forsvinder, når

solen skinner. Dette er en virkelig glæde, som bringer sindet og tilværelsen en glæde, som ikke kan erstattes.« Det er de 40 kr. der her er tale om.

Det skal tilføjes, at Gratløv blev arbejdsløs dagen efter bryllup-pet.

Gustaf Adolf Hultberg (1862-1930) var født i Stenbrohult sogn i det sydlige Småland. Som det fremgår af hans bevarede regn-skabsbog, kom han allerede som 20- til 21-årig som stenhugger til baneanlæggene i Sydsverige, men forlod Sverige i 1888 og fik stemplet sin opholdsbog i Ordrup den 29. april 1888. Af opholds-bogen fremgår det i øvrigt, at han først var beskæftiget ved fæst-ningsanlægget i Vangede, derefter ved Brøndbyøster og Avedøre. Som fæstningsarbejder arbejdede han kontinuerligt i 4 år indtil 1891, kun afbrudt af en årlig julerejse til Sverige. Herefter blev han beskæftiget dels i København, dels i provinsen, hvor han en overgang arbejdede som underentreprenør for at ende som sto-rentreprenør i København. Han er med andre ord et af de ikke helt få eksempler på, at en jord og betonarbejder bl.a. gennem flid og sparsommelighed kunne arbejde sig op til en anset og velafløn-net position.(3)

Hultberg som stenhugger under arbejde ved et jernbaneanlæg i Sydsverige i anden halvdel af 1880'erne. Det er Hultberg, som sidder med hammer og mejsel i fotografiets midte. Det er en del af et større gruppefotografi, som tillige med opholds- og regnskabsbog venligst er stillet til disposition af Hultbergs datter, civilingeniør Erna M. Hultberg.

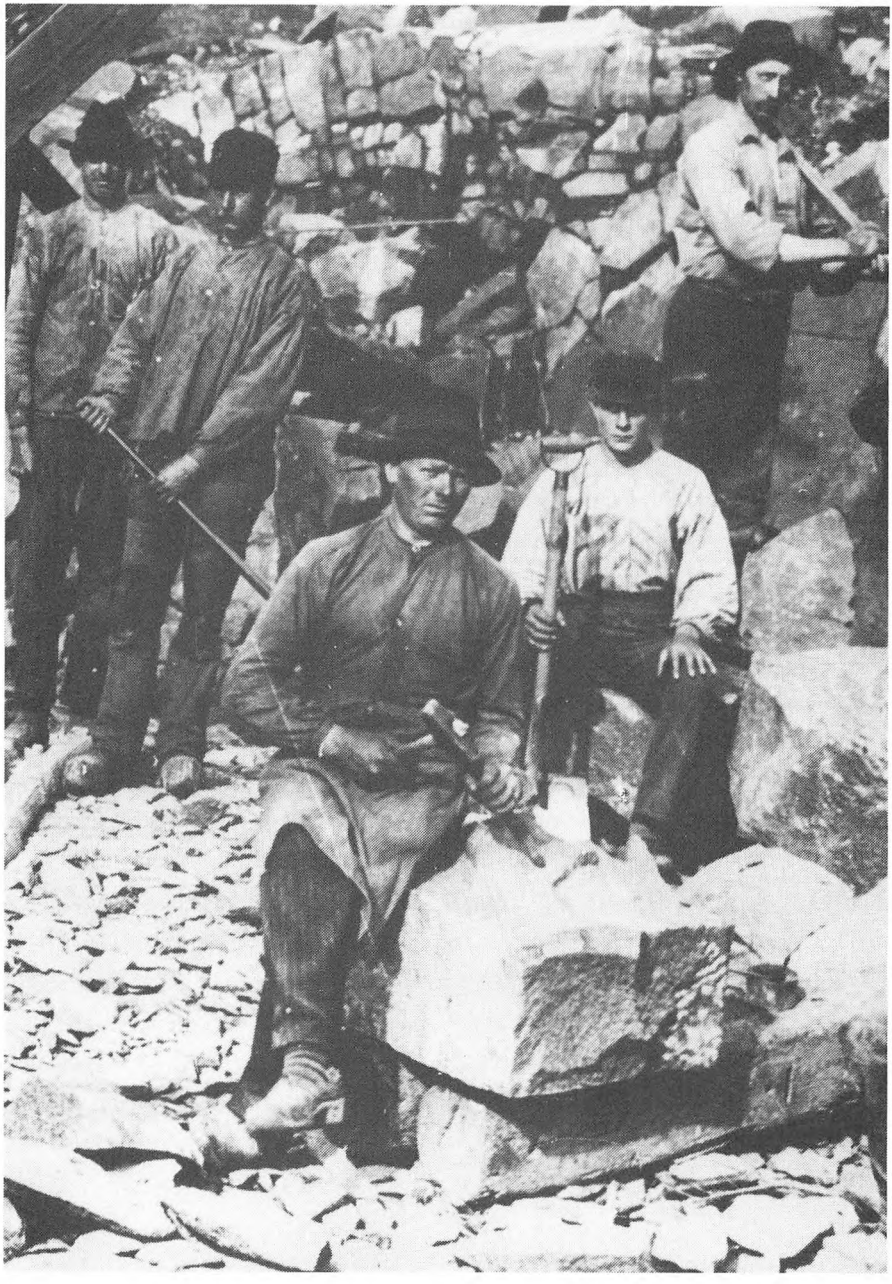

Hultbergs her gengivne regnskabsbog eller rettere indtægtsbog er bevaret for årene 1883-1888. Til og med 1887 arbejdede han som nævnt ved forskellige jernbaneanlæg i Skåne og Halland. Hans årlige indtægt ved dette arbejde svingede imellem 413 kr. i 1883 og 549,66 kr. i 1885. Året 1887 var relativt dårligt, idet fortjenesten i dette år kun beløb sig til 419,77 kr. Der er ikke angivet nogen fortjeneste i Sverige for de næsten 4 måneder, han opholdt sig her. Måske var han arbejdsløs. Men givet er, at fortjenestemulighederne var større i Danmark. Her tjente han i 6 måneder 403.55 kr. – altså omtrent lige så meget, som han kunne opnå for et helt års arbejde i Sverige i 1883 og 1887. Det skal hertil føjes, at kursen på en svensk krone var 100 - at den med andre ord havde samme købekraft som den danske krone.(4)

Regnskabsbogen viser altså i et konkret tilfælde og i dokumentarisk form, at lønniveauet for en jord- og betonarbejder var betydeligt højere i Danmark end i Sverige. Hvor meget højere, kan ikke angives med nøjagtighed, men formentlig har det drejet sig om 50 til 70 pct. Det højere lønniveau i Danmark er den væsentligste baggrund for den store invasion af svenskere til fæstningsarbejdet, og i øvrigt den væsentligste forklaring på den stærke indvandring af svenskere i det hele taget, som kulminerede i 1870'erne og 1880'erne.(5)

Det fremgår af regnskabets oplysninger, at Hultberg i 1888 hørte til de højtlønnedes gruppe. For 23 1/2 dag i maj måned havde han en indtægt på 82,25 kr., hvad der svarer til en gennemsnitlig daglig fortjeneste på 3,50 kr. I 1889 lå – som vi tidligere har set – de højeste fortjenester på Vestvolden på 4,00 kr. (6) Såvel de 3,50 som de 4,00 kr. var langt højere end den normerede dagløn og må forklares ved, at en større eller mindre del af arbejdet var akkordaflønnet.

Hultbergs regnskabsbog - eller snarere indtægtsbog – omfatter årene 1883 til efteråret 1888.

Hultberg Roshult

Litera

Dagsverken Antal	à Kr. öre	Diatorp.	Kronor	öre
		G. V. Hultberg Kro öre		
		Emottagit i Legvid från Skåne Kal'		
		landsl. Jernvägen för år 1883	413 01	
		för år 1884	476 70	
		för år 1885	579 66	
		för år 1886	111 34	
		Summa Kro	1580 71	1580 71
		Emottagit i Legvid från Hörby-Tollarpsjernväg		
		för år 1886	300 66	300 66
		från Eslöf-Hörby-Tollarps jernväg år 1886	107 37	
		för år 1887	419 71	527 08
		Summa Kro		2378 45
		Emottagit i Legvid vid Vangede Batteri		
		Danmark för år 1888		
		maj 12 Utbetalt för 18 dagar	48 00	
		maj 26 Utbetalt för 11½ dag	40 25	
		Emottagit vid Kanal för		
		5 månader	32 30	
		Summa för år 1888 Kro		403 55

Arbejdsgiveren eller formanden må have sat pris på hans arbejdsindsats, idet han i slutningen af maj opnåede en fem-måneders arbejdskontrakt, hvorefter han fik udbetalt 321,90 kr. Det var ensbetydende med en daglig fortjeneste på ca. 2,60 kr., hvilket svarede til den almindelige udbetalte dagløn.

Det er sandsynligt, at Hultberg stort set ikke har været utilfreds med de lønvilkår, man bød ham. Ellers havde han næppe fortsat som fortarbejder i endnu tre år.

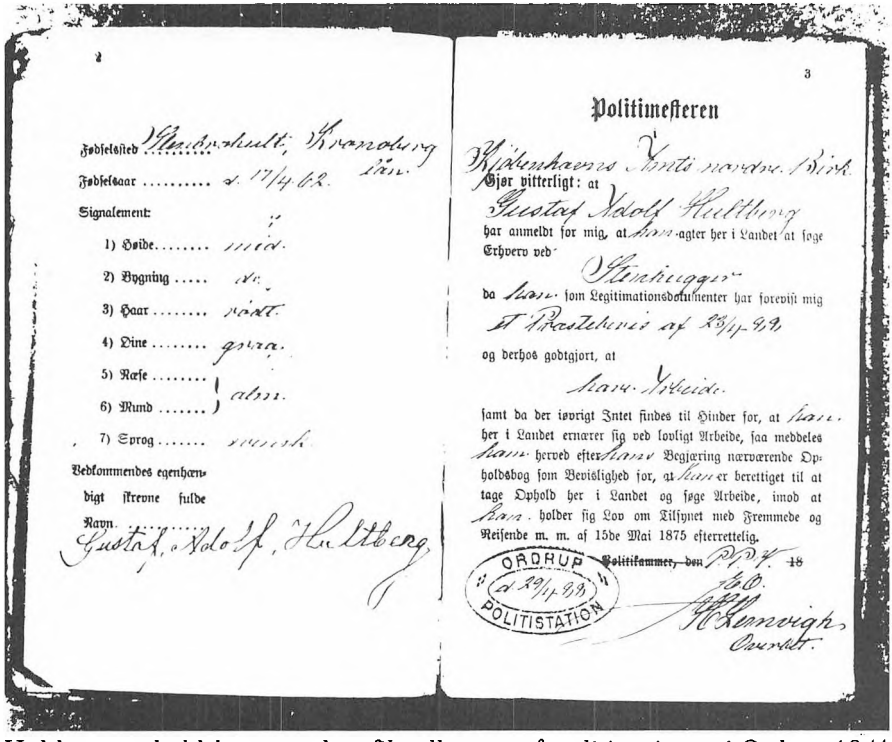

2

Fødested Stenbrohult, Kronoberg Län.
Fødselsaar ..... d. 17/4 62.
Signalement:
1) Høide..... mid.
2) Bygning ....
3) Haar..... mørkt
4) Øine..... grøn.
5) Næse ..... } alm.
6) Mund ..... }
7) Sprog..... svensk
Vedkommendes egenhændigt skrevne fulde Navn. Gustaf Adolf Hultberg

3

Politimesteren

Kjøbenhavns Amts nordre Birk.
Gjør vitterligt: at
Gustaf Adolf Hultberg
har anmeldt for mig, at han agter her i Landet at søge Erhverv ved
Stenhuggeri
da han som Legitimationsdokumenter har forevist mig
et Præstebevis af 23/4 88
og derhos godtgjort, at
han Arbeide.
samt da der iøvrigt Intet findes til Hinder for, at han her i Landet ernærer sig ved lovligt Arbeide, saa meddeles han herved efter hans Begjæring nærværende Opholdsbog som Bevisligheb for, at han er berettiget til at tage Ophold her i Landet og søge Arbeide, imod at han holder sig Lov om Tilsynet med Fremmede og Reisende m. m. af 15de Mai 1875 efterrettelig.
Politikammer, den 19/4 88 18
ORDRUP POLITISTATION
Overbet.

Hultbergs opholdsbog, som han fik udleveret på politistationen i Ordrup 19/4 1888 mod forevisning af legitimationspapirer, i dette tilfælde et præstebevis fra Stenbrohult.



Fæstningsarbejderen Gustaf Adolf Hultberg blev senere storentreprenør i København. Her ses han stående lige bag kong Christian den X ved kongeparrets besøg på den underjordiske Nørreport station den 27. november 1917. Stationen blev taget i brug sommeren efter. Til venstre for kongen ses dronning Alexandrine og prins Knud. Herren med overskæg til højre for kongen er trafikminister Hassing Jørgensen. (Nationaltidende)

XI · *Afslutning*

Blandt de ufaglærte arbejdsmænd i anden halvdel af 1800-tallet fandtes tre hovedgrupper, der stod hinanden nær og fremviste adskillige fællestræk. Det drejer sig om jernbanearbejdere, teglværksarbejdere og fæstningsarbejderne ved København. Samtlige tre grupper rekrutteredes til en vis grad lokalt, men en væsentlig del af dem var vandrearbejdere, som tog fra sted til sted, hvor arbejdsmuligheder åbnede sig. Mange af disse vandrearbejdere var svenske sæsonarbejdere. Ved fæstningsværkerne gjaldt det ca. en tredjedel af samtlige beskæftigede, ved teglværkerne var det så sent som omkring 1900 en sjettedel på landsbasis.(1) Det er givet, at på øerne og navnlig på Sjælland var andelen betydeligt større.

Grænserne mellem disse tre faggrupper eller snarere erhvervsgrupper var flydende. Bortset fra de jernbanearbejdere, som kaldes jernbanebørster – en slags specialister på deres felt – der kun beskæftigedes ved baneanlæg, var der en glidende overgang fra gruppe til gruppe. Disse vandrearbejdere tog arbejde, hvor det tilbød sig, hvad enten det var inden for teglværker, jernbaner eller befæstningen.

Blandt arbejdsmændenes store skare var det disse hovedgrupper, der havde det tungeste og mest opslidende arbejde. »De unge mænd«, hedder det i en beretning fra Hakkemose teglværk ved Roskilde, der fik bestillingen at trille sten til ovnen »fik stive knæ og bøjede rygge inden de nåede tyve års alderen... det er en kendsgerning, at den tids teglværksarbejdere så hen til deres soldatertid som en hvilestund efter det strenge ungdomsarbejde«.(2) »Nogle tør jeg nok sige blev ødelagt for livstid« hedder det i den danske fæstningsarbejders erindringer om kollegerne.

Det var ikke alene arbejdet, der udmarvede dem. Adskillige førte en slags sigøjnertilværelse, overnattede i det fri om sommeren eller boede sammenstuvet i primitive boliger under højst uhygiejniske forhold. For fæstningsarbejdernes vedkommende kom der først en vis orden i logiforholdene ved bygningen af Vestvolden, idet der blev opført en række barakker til overnatning.

De her omtalte vandrearbejdere var næppe nogen stabil arbejdskraft. Ved fæstningsarbejdet var der et stadigt gennemtræk af folk, der forsvandt efter få ugers arbejde. Ved teglværkerne fik arbejdsgiverne så sent som i året 1900 anerkendt en kontrakt med Dansk Arbejdsmandsforbund, hvorefter arbejdsgiveren for dog at få noget hold på den flygtige arbejdskraft, havde ret til at tilbageholde en del af lønnen, som først udbetaltes arbejderen ved arbejdskontraktens ophør.(3)

Befæstningsarbejderne havde, hvad arbejdstid og aflønning angår, samme vilkår som arbejdsmænd normalt i og omkring København – vel at mærke, hvis man ser bort fra de arbejdere, der var bosat i København. Ud over en 13 timers arbejdsdag (inkl. to timers middagspause) måtte disse tilbagelægge ofte flere timers vandring til og fra arbejdspladsen. Også de arbejdere, der rekrutteredes i provinsen eller i Sverige var ringere stillet end københavnske arbejdere i almindelighed, for så vidt som de havde visse ekstraudgifter til logi og forplejning.

Fæstningsarbejderne havde på den anden side to fordele fremfor teglværksarbejderne. For det første beskæftigedes ved befæstningen kun meget sjældent folk, der var under 20 år, hvorimod drenge på mellem 15 og 20 år fandt udbredt anvendelse i teglværksindustrien. For det andet lå arbejdstiden ved fæstningsværkerne fast med en nettoarbejdstid om sommeren på 11 timer, medens teglværksarbejderne kunne risikere et krav om 13 timers nettoarbejde i de bedste sommermåneder.(4)

Men på et punkt var fæstningsarbejderne generelt dårligere stillet end de øvrige grupper, jernbane- og teglværksarbejderne. De arbejdede om ikke under militær kommando, så dog under den

stadige trussel, at gendarmerne ved mindste uro på arbejdspladsen kunne blive tilkaldt for med hårdhændede midler, spændende fra arrestation til slag med sablerne, at tilvejebringe den ønskede disciplin.

En af de store kaponierer (kanonbunkers) i Vestenceinten bliver rejst i november 1889, nord for Tinderhøj. Udsnit. (Lokalhistorisk Samling. Rødovre Kommunebiblioteker)



Noter

Noter til kapitel I

1. *Willy Andersen: Ingeniørkorpset 1864-1934.*
2. *Stat. årbog 1983, tabel 207. J. Pedersen: Arbejdslønnen i Danmark 1930*
3. *E. Wassard: Vestvolden.*
4. *Se note 1.*
5. *J. Warming: Danmarks Statistik 1913, s. 592, s. 617.*

Noter til kapitel II

1. *Krigsministeriets 4. kontor. Ingeniørkorpsets rapport 4/10 1888 (RA).*
2. *S.D. 27/7 1888. (S.D. står her og i det følgende for Social Demokraten).*
3. *G. Nørregaard: Entreprenørforeningen 1942, s. 26ff.*
4. *Ingeniørkorpsets etablissements arkiv pk. 87 (Forsvarets Arkiver).*
5. *S.D. 11/2 1887.*
6. *J. Michelsen: Arbejdsentreprise ved Københavns landbefæstning 1891.*
7. *Entreprenørforeningen s. 40 S.D. 30/4 1887.*
8. *S.D. 9/5 1887.*
9. *Entreprenørforeningen s. 26ff. Krigsministeriets 4. kontor. Ingeniørkorpsets rapporter.*
10. *Vort Forsvar 16/9 1888.*
11. *Ingeniørkorpsets rapport.*
12. *Ingeniørkorpset: Anlæg af Garderhøjfortet. Pk. 88. Forsvarets Arkiver.*
13. *Krigsministeriets 4. kontor. Ingeniørkorpsets rapport.*
14. *Berlingske Aften 12/3 1890.*
15. *Ingeniørkorpsets rapporter.*

Noter til Kapitel III

1. *Arbejdsmand L. P. Gratløv: Levnedsskildring 1865-1952 (Nationalmuseet).*
2. *Protokol over arbejderne ved Husum befæstningsanlæg 1888/1900 (LA). På grundlag af en stikprøve omfattende 180 arbejdere, hvis efternavn begynder med A, E, J, O, T.*

3. *På grundlag af en stikprøve omfattende 1595 arbejdere med efternavne som ovenført anført.*
   Kilden: Protokol over arbejdere ved Københavns befæstnings vestlige del 1889/90 (LA).
4. *Rich. Willerslev: Den glemte indvandring. 1983. s. 54f, s. 157.*
5. *S.D. 29/4 1887.*
6. *Rich. Willerslev: Den industrielle reservearméI Staudia Historica. Jyäskylälusia, 1983, fig. 5, s. 154.*
7. *Opholdsbøger for Københavns søndre brik (LA).*
8. *Se note 3.*
9. *Forhandlingsprotokol for Arbejdsmændenes Forbund. Jord- og betonarbejdernes Fagforenings arkiv.*
10. *S.D. 4/4 1888.*
11. *S.D. 2/5 1888.*
12. *Forhandlingsprotokol for Arbejdsmændenes Forbund.*
13. *Den glemte indvandring 107f.*
14. *En anden mulighed er, at danske og sydsvenske sogne er forvekslet. De havde ofte enslydende navne.*
15. *Se side 51.*
16. *Se note 2.*

Noter til kapitel IV

1. *Københavns Amts Avis 3/5 1889.*
2. *S.D. 22/1 1887.*
3. *S.D. 3/5 1887.*
4. *5/12 1887.*
5. *S.D. 16/3 1887.*
6. *Vort Forsvar 16/9 1888.*
7. *Barakkerne er i protokollen betegnet med bogstaver som N, O m.m.*
8. *Gendarmeriafdelingen Frederiksberg 2/9, 8/9, 13/8 1889 (Forsvarets Arkiver).*
9. *Roskilde Dagblad 16/8 1888, S.D. 27/9 1888.*
10. *S.D. 27/9 1888.*
11. *Gratløvs levnedsskildring.*
12. *S.D. 1278, 16/8 1888.*
13. *Gratløvs levnedsskildring.*
14. *Se note 13.*

Noter til kapitel V

1. *Gratløvs levnedsskildring.*
2. *S.D. 1/11 1888.*
3. *Stikprøven omfatter alle arbejdere, hvis efternavn begynder med O.*

Noter til kapitel VI

1. *Forhandlingsprotokol for Arbejdsmændenes Forbund. Jord- og betonarbejdernes Fagforenings arkiv.*
2. *Entreprenørforeningen s. 42.*
3. *S.D. 3/5 1887.*
4. *Forhandlingsprotokol for Arbejdsmændenes Forbund.*
5. *Folketingets Forhandlinger 1886/87, sp. 203.*
6. *Jørgen Pedersen: Arbejdslønnen i Danmark 1930, s. 35.*
7. *Forhandlingsprotokol for Arbejdsmændenes Forbund.*
8. *S.D. 4/4 1888.*
9. *Arbejdslønnen i Danmark, s. 357ff.*
10. *Entreprenørforeningen s. 45.*
11. *S.D. 27/4, 3/5 1887.*
12. *Forhandlingsprotokol for Arbejdsmændenes Forbund.*
13. *Entreprenørforeningen s. 40ff.*
14. *Entreprenørforeningen s. 44.*

Noter til kapitel VII

1. *Arbejdslønnen i Danmark, s. 365ff.*
2. *G. Nørregaard: Arbejdsforhold, 1933, s. 461.*
3. *S.D. 29/5 1888, entreprenørforeningen, s. 44.*
4. *S.D. 27/9, 6/10 1892.*
5. *Landstingets Forhandlinger 1886/87, sp. 862.*
6. *Sammesteds sp. 1030f.*
7. *Se s. 30f.*
8. *S.D. 3/5 1887.*
9. *Se s. 60.*
10. *Ingeniørkorpsets rapport 26/6 – 27/7 1888 (RA).*
11. *S.D. 12/8 1888. Entreprenørforeningen, s. 44. Ingeniørkorpsets rapport 28/7 – 31/8 1888.*
12. *Se s. 82.*

13. *Entreprenørforeningen s. 59.*
14. *Sammesteds s. 57.*

Noter til kapitel VIII

1. *Se s. 45.*
2. *S.D. 26/2 1888, Roskilde Dagblad 9/8 1888.*
3. *Se s. 56.*
4. *Se s. 64.*
5. *Se iøvrigt min artikel: Københavnske fabriksarbejderes og arbejdsmænds vilkår o. 1870 i Historiske Meddelelser om København 4. rk. 2. bd. 1949-52 s. 97ff.*

Noter til kapitel IX

1. *På grundlag af stikprøver i protokol over arbejdere ved Husum befæstningsanlæg 1888. Kun en enkelt arbejder fra Bornholm noteredes.*
2. *Se s. 34f. 39f.*
3. *18/3, 24/8 1887.*
4. *Dagbøger fra Gendarmerikorpset i Ordrup 8/10 1888.*
5. *S.D. 3/5 1887.*
6. *Protokol over anholdte personer i Lyngby 1874/90 (LA).*
7. *Københavns Amts Avis 24/8 1887.*
8. *S.D. 25/10 1887.*
9. *Dagbog for gendarmeristationen i Lyngby 19712 1886, 15/9 1887.*
10. *13/7 1888.*
11. *1377 1888.*
12. *Entreprenørforeningen s. 44.*
13. *Dagbog for gendarmeristationen i Utterslev 26/5 1889.*

Noter til kapitel X

1. *Se s. 19.*
2. *Rich Willerslev: Sådan boede vi, 1979, s. 28ff.*
3. *Se s. 21f.*
4. *I artiklen: Relative Income Levels in the Scandinavian*

Countries (tidskriftet »Economy and History«, 1974, s. 59) mener forfatterne, at kronens købekraft var noget større i Danmark end i Sverige.

5. *Rich. Willerslev: Den glemte indvandring, 1983, s. 46ff.*
6. *Se s. 62.*

Noter til kapitel XI

1. *Den glemte indvandring, s. 111.*
2. *Se note 1.*
3. *Den glemte indvandring, s. 117.*
4. *Samme sted, s. 115.*

Efterskrift

Hvad blev der af »Kjøbenhavns Landbefæstning«?

Af redaktør *Erik Wassard*

To tusinde fæstningsarbejdere havde været i gang. I mere end halvdelen af døgnets timer befandt arbejderne sig på arbejdspladsen, der i årene 1886-93 skulle blive Danmarks største. Og som under ledelse af Hærens Ingeniørkorps og de dertil hyrede civile entreprenører skulle skabe et befæstningsanlæg, der ikke tidligere havde haft – og ejheller senere fik – sin lige i Danmarks historie.

Københavns Landbefæstning kan vi anskue som den sidste rest af oldtidens og middelalderens tankegang: den befæstede borg eller by med mure og grave til værn mod en angribende, belejrende og indtrængende fjende.

Det, der blev bygget, er en logisk videreførelse af Trelleborg og Fyrkat, Hedeby, Absalons volde om byen Havn, Christian den 4.s og Frederik den 3.s befæstninger om residensstaden København, Kronborgs og Fredericias berømmelige volde og bastioner.

Hvad rejste der sig så af fæstningsværker, da de to tusinde mand endelig slap skovl, spade og trillebør og forlod arbejdspladsen, Kjøbenhavns Landbefæstning – hvad var det de to stridende politiske kræfter Højre og Venstre tog livtag om ved det politiske forlig i Rigsdagen i 1894?

Venstre må affinde sig med at befæstningsanlæggene nu engang ligger der, Højre må sluge, at der ikke vil blive givet rigsdagsbevillinger til nyanlæg. Militærbudgetterne bliver barberede, Højres

Vestenceinten set fra en flyver over Roskildevej mod Køge Bugt i begyndelsen af århundredet. (Illustreret Tidende)

Estrup - statsminister i 19 år – går af, men afløses af en, ganske vist venstrevenlig, højremand igen: lensbaron Tage Reedtz-Thott som ny statsminister. Venstre kender ikke sin besøgelsestid, Venstre er splittet. Venstrelederen Frede Bojsen tøver, han ønsker ikke selv at være minister. J. C. Christensen-Stadil går voldsomt imod, hvad han kalder »legaliseringen af retsbruddet«: de provisoriske love, hvormed regeringen Estrup havde gennemført byggeriet af landbefæstningen, på eget ansvar og uden Folketingets samtykke. To andre venstremænd er ligeledes oprørte: Edvard Brandes nedlægger sit mandat. Den radikaleste af dem alle, Viggo Hørup, nægter at lade sig genopstille for Venstre.

Og i landskabet omkring København står nu de markante profiler af Landbefæstningen.

Planlæggerne – Ingeniørkorpset – havde taget hensyn til geografien. Visionen var et København omgivet af vand i nord: oversvømmelsen fra Danmarks dybeste sø, Furesøen, ledet ud over marker og villahaver i Lyngby og Gentofte. »Den nordre oversvømmelse« fra Ermelunden til Strandvejen. »Den søndre oversvømmelse« fra Jægersborg over Gentofte Sø til Utterslev mose og Kagsmosen.

Over disse flader af vand skulle fem store forter vogte i forreste linie mod nord, Gladsaxefort, Bagsværdfort, Lyngbyfort, Garderhøjfort og Fortunfort.

Bag dem er batterierne rejst. I modsætning til forterne kan de kun skyde én vej, mod den indtrængende fjende, mod nord-nordvest. Tinghøj Batteri, Vangede Batteri, Buddinge Batteri, og bag »Sikkerhedsvandlinien«: Gentofte og Bernstorff Batterier, Vestre og Østre Ordrupkratbatterierne og Christiansholmlinien ved Hvidøre med Christiansholms Batteri.

Mod vest – på Hedebofladens plane marker – var konceptet et andet: her opførtes et nyt Dannevirke (en officer kalder det i alvor »Vestervirke«): Vestenceinten med Husumenceinten bliver dets officielle navn – Vestvolden bliver det kaldt i folkemunde.

En række kanonbunkers – kaponierer er det militære udtryk – forbundet af en række vandbassiner på det skrånende terræn fra

Utterslev Mose i nord til Køge Bugt i syd: Fæstningskanalen – skønt den netop ikke er en kanal, men en række voldgrave efter hinanden fra nord til syd, vest for den 15 km lange voldkrone.

Anlæggets opfinder, oberstløjtnant E. J. Sommerfeldt bliver verdensberømt i militære kredse for sin »sommerfeldtske front« – eller som den også helt enkelt kaldes ude i verden: »Den danske Front«. En række betonbunkers (for første gang bygger vi i beton – og så solidt, at det endnu står uantastet) konsekvent forskudt til hele vejen ad volden at skyde på langs ad »fæstningskanalen«, så danske artillerister kun rammer fjenden, der vil driste sig til at trodse kanalen, og ikke landsmændene i næste kaponiere. »Die

Vestenceinten umiddelbart efter Befæstningens nedlæggelse som aktivt forsvarsanlæg, foråret 1920. Bemærk »Batardeau« (overfaldssluse) i baggrunden, kaponiere, militærbro med smedejernsgitter og pigtråd langs fæstningskanalen. (Foto: Thorvald Larsen)

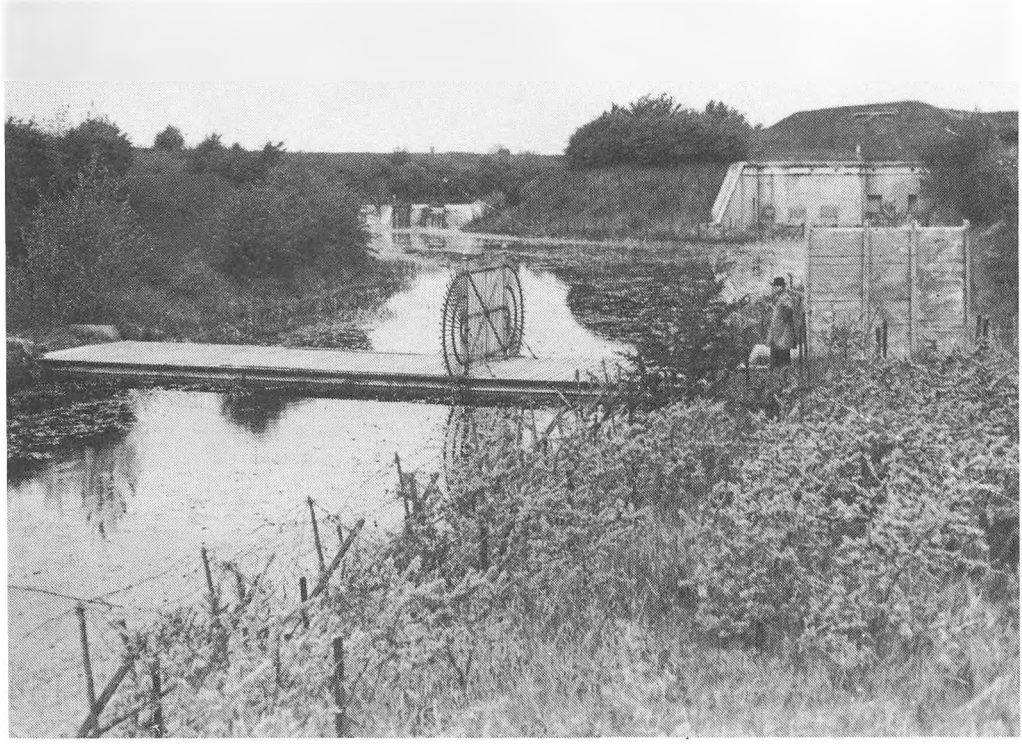



Befestigung Kopenhagens« holder hurtigt op med at være en militær hemmelighed, den bliver en bestsellerartikel i prøjsiske konversationsleksika, efter at tyskerne har haft spioner ude.

En landbefæstning, en ring – af jord, beton og våben – på 25 km – fra Køge Bugt ved Avedøre til Øresund ved Hvidøre, for en sum af 17.990.646 kroner og 55 øre – vel at mærke Christian den 9. mønt! En sum af dimensioner! – den har regeringen bevilget sig selv af skatterne. Plus privat indsamlede midler fra foreningen »Den frivillige Selvbeskatning til Forsvarets Fremme«, eller som den ofte blev kaldt: »Fædrelandets Forsvar«. De private midler udgjorde 1.481.700 kr., samt ikke at forglemme otte kanoner købt hos Krupp i Tyskland for 80.000 kr. i nålepenge, indsamlet af danske kvinder og omsat til »kvindekanoner«, som de straks blev kaldt.

Læg så dertil Søbefæstningen fra Charlottenlund Fort over Middelgrunden, Trekroner og Prøvestenen til Kastrupfort.

Så var ringen sluttet.

Med det politiske systemskifte i Danmark 1901, fik partiet Venstre, der i den grad havde kæmpet imod fæstningens opførelse, regeringsmagten – ud fra den tankegang, at regeringen i væsentlige og principielle spørgsmål bør være i overensstemmelse med Folketingets flertal. Da var befæstningsanlægget ikke alene politisk overfløjet af tiden; også teknisk begynder tiden i bogstaveligste forstand at overflyve fæstningsanlægget.

Helt ovre på den anden side af Atlanten i det, man dengang kaldte De nordamerikanske Fristater, foretager brødrene Orville og Wilbur Wright deres første flyvninger. Den 17. december 1903 løfter en maskine, der er tungere end luften, sig mere end en meter

Foregående opslag: Fugleperspektiv over Københavns Befæstning med de store oversvømmelsesområder (nederst og midt i billedet) og bl.a. Vestenceinten, således som en tegner i fantasien forestillede sig den i slutningen af forrige århundrede. Vestenceinten fik, som man kan se, et andet grundsrids end det, tegneren havde forestillet sig. (Byhistorisk Samling for Lyngby-Taarbæk Kommune)

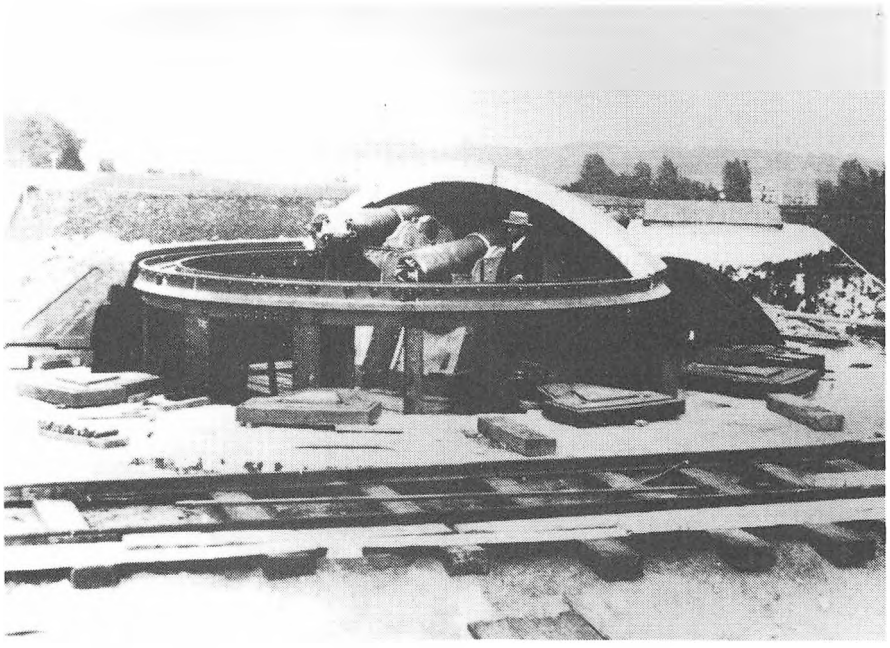

Garderhøjfortet, 15 cm pansertårn, delvis monteret 1889. (Tøjhusmuseet)

op over jordoverfladen. 350 kg formår at blive hængende i luften i 12 sekunder over en strækning på hele 37 meter!

Det første styrbare aëroplan, som de kaldte maskinen - med Orville ved styrepinden – havde lettet over de forblæste sandbanker ved Kitty Hawk i South Carolina. Hvad man knapt kunne forudse dengang: denne begivenhed skulle senere vise sig at få afgørende betydning for store, faste og urokkelige anlæg af den art, som vore 2000 fæstningsarbejdere havde brugt år af deres liv på at opføre.

Vi var ved at bevæge os ind i et nyt århundrede, da den mobile krigsførelse med fly, panservåben og maskingeværer - og på søen u-bådene – skulle vise sig at få overtaget over de store, faste anlæg, der netop blev sårbare på grund af deres urokkelighed og uflyttelighed.

De store landmilitære magter fortsatte dog et stykke tid endnu,

i smukkeste overensstemmelse med eskalationsteorierne, med at udvikle belejringsskyts af sværere og sværere kaliber. Her ved århundredets begyndelse kunne man række 14 km (længere end fra Husum til Kongens Nytorv!) med projektiler på op til 1100 kg og af kaliber 42 cm!

Senere ville disse resultater blive overfløjet af nye. I konsekvens heraf ville store militærnationer som Frankrig og Tyskland bygge endnu mere omfattende landværker som Maginotlinien og Siegfriedlinien i tiden mellem første og anden verdenskrig. Anlæg, der atter ville blive overrumplet og omgået af de mobile enheder: automobilet, panserkøretøjet, flyet.

»Kjøbenhavns Landbefæstning« havde været et virkeligt imposant anlæg, da det blev udtænkt i skyggen af nederlaget i 1864. Da havde de danske styrker dog holdt ud i 2 1/2 måned bag jordvoldene i Dybbøl. Hvad kunne så en betonbefæstning som Københavns ikke udrette? Set med første verdenskrigs perspektiv var situationen dog i mellemtiden blevet en ganske anden: sådanne »uindtagelige« byer som Liège i Belgien, der var omcirklet af forter, hvoraf flere mindede om de københavnske, faldt i august 1914 allerede efter kun små 14 dages angreb fra det moderne tyske belejringsartilleri!

Det må også med, at der skete en voldsom ekspansion i disse år af København ud over det gamle, sløjfede voldterræn, hvor nu parkerne: Ørstedsparken, Botanisk Have og Østre Anlæg var blevet anlagt. Brokvarterernе skød op husrække ved husrække, og med artilleriets ovennævnte udvikling in mente ville forstædernes civilbefolkning kunne bombarderes af fjentligt skyts uden for vore egne, mere forældede kanoners rækkevidde. Civilbefolkningen ville igen blive gidsel for en fremmed magt, der ønskede at gennemtrumfe sin vilje - ganske som englænderne gjorde det i 1807 med Københavns bombardement. De understregede deres krav og krigsmål med raketter over den allerede da forlængst forældede Christian den 4. vold om Oehlenschlägers København og gennemtrumfede derved deres vilje – flådens udlevering og Danmarks lammelse.



Kanon bag den nyopførte Vestvold. (Tøjhusmuseet)

Og i villakvarterne, der i det 20. århundredes begyndelse skød op tæt omkring Nordfrontens bombastiske anlæg, kunne fjenden i ly af nat og tåge snige sig bag om forterne og i bogstaveligste forstand gribe dem i »struben« – indersiden mod København.

Så vidt var man kommet, da der i 1902 – året efter Venstres overtagelse af regeringsmagten – blev nedsat en kommission, der på ny skulle redegøre for muligheden af et dansk forsvar.

I 1903-04 opførte man på Vestvolden magasiner, hvor man kunne opbevare ammunition i fredstid, de såkaldte »fredskrudt-magasiner« – og hvor mandskabet under en eventuel krig kunne søge dækning, når ammunitionen var overført til kanonbatterierne. Dette byggeri blev dog af mange opfattet som et brud på det store politiske forlig i 1894, og var bl.a. også medvirkende til, at Venstres første krigsminister, general V. H. O. Madsen måtte gå som minister. Han afløstes ved regeringsomdannelsen i 1905 af Venstres leder, J. C. Christensen, der dog kaldte sig »forsvars-minister«.

Forsvarskommissionen afgav betænkning i 1908. Dens tanker blev til Hærloven af 1909 og befæstningsloven fra samme år, der bl.a. besluttede, at Københavns Landbefæstning skulle nedlægges i 1922.

Samtidig vidste dog alle med blot nogen politisk tæft, at det måtte trække op til et opgør mellem stormagterne. I 1913 bliver der foretaget en forsvarsindsamling for at styrke forsvaret på Nordfronten. Frivillige skaffer penge til at købe det nye defensive våben: pigtråden.

Og så brød det jo løs i august 1914. Krigen i Europa var en realitet. Den 1. august blev en række fæstningsværker omkring København bemandet med danske, frivillige skytter, og man påbegyndte enkelte armeringsarbejder. Snart var »Sikringsstyrken« på plads, hvad der betød, at op mod 65.000 mand var indkvarteret i og omkring fortanlæggene ved København. Betonbunkers, barakker og teltlejre vrimlede af liv, Jenserne blev sat i gang med at forberede sig på et fjendtligt angreb, der dog heldigvis aldrig kom.

Og man kan måske spørge om hvorfor. Til trods for – men også til en vis grad på grund af - den militærtekniske og militærpolitiske udvikling, der er nævnt ovenfor, skete der intet. Eskaleringen af kraftigere og kraftigere belejringsskyts side om side med en udvikling af torpedoer og miner på det søstrategiske område betød, at de to militære stormagter, der ville have kunnet komme på tale som eventuelle angribere mod København: England og Tyskland, holdt hinanden i skak.

Eventuelle aggressive hensigter og taktiske angreb mod Østersøen fra engelsk side kunne imødegås af tyske - og danske – mineudlægninger. De samme miner forhindrede en mulig tysk landgang tæt op ad København – rent bortset fra, at tyskerne »kun« kunne overføre 20.000 mand mod Danmark ad gangen. Og der skulle efter den tids tommelfingerregel 4 angrebssoldater mod en belejret forsvarssoldat, altså ca. 260.000 mand til at belejre og tvinge de 65.000 danske i Sikringsstyrken omkring København i knæ. Dette magtede tyskerne ikke, når det betænkes, at de i øvrigt

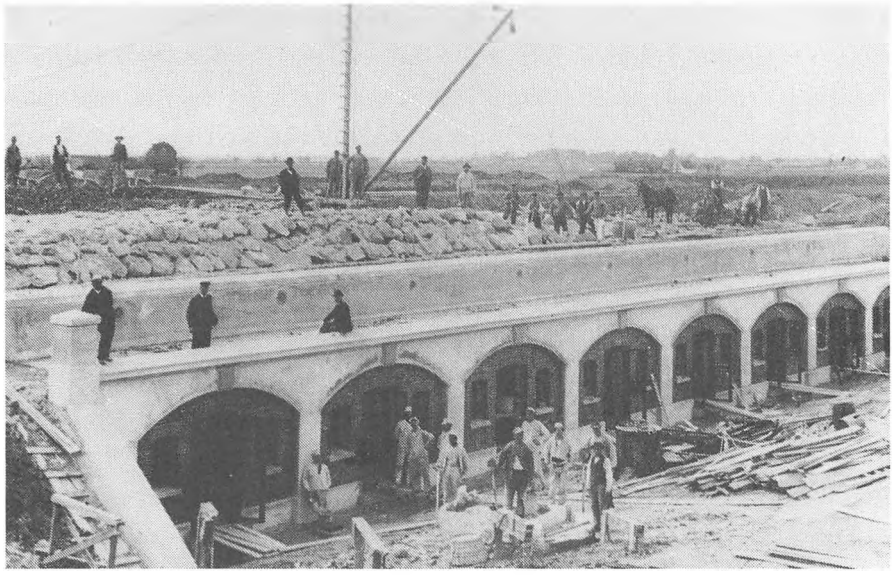

Før og nu: De såkaldte »Fredskrudtmagasiner« opført langs Vestenceinten i 1903-04 til opbevaring af ammunition i fredstid. Disse ville kunne være anvendt til mandskabsrum under en eventuel krig, når ammunitionen var overført til kanonbatterierne. *(Øv.:* Rigsarkivet. *Ned.:* Lokalhistorisk Samling. Rødovre Kommunebiblioteker)



havde hænderne fulde, såvel på Europakortets østfront som på dets vestfront. I hvert fald ville en tysk generalstab prioritere København langt nede på rækken af mulige angrebsmål, når man tog de kræfter, staben på det givne tidspunkt havde at råde over i betragtning.

Så alligevel – må man sige – havde og fik Københavns Befæstning en mission: ved i kræfternes samlede spil at være det lod i vægtskålen, der skabte et »troværdigt forsvar« for danske interesser – sammen med de øvrige forsvarsaktiviteter, især flådens indsats omkring det sjællandske rum. Og måske nok så meget på grund af den yderligere landmilitære befæstning, der skulle se dagens lys under første verdenskrigs Danmark: den såkaldte »Tunestilling«.

Der knytter sig den politiske ironi ved bemandingen, armeringen og befæstningen af København under første verdenskrig med en armé så stor som ingensinde før i Danmarkshistorien, at den blev kommanderet af et politisk parti og en mand, der som kendemærke havde modstanden mod opførelsen af Københavns Befæstning: Det radikale Venstre med dets forsvarsminister Peter Munch.

Allerede før århundredskiftet og partiet Venstres magtovertagelse i 1901 havde kredse i partiet ikke fundet det radikalt nok. En venstrepolitiker som Viggo Hørup, redaktør af »Politiken« og trafikminister i Venstres regering i 1901, var kendt for sine velformulerede og kompromisløse angreb på de mere satte og mere forsvarsinteresserede kredse inden for Venstres egne rækker. Efter Hørups død fandt hans ligesindede sammen i et udbrud fra moderpartiet, i 1905 dannedes »det radikale Venstre« med mænd som overretssagfører C. Th. Zahle, sekretær i udenrigsministeriet Erik Scavenius og dr. phil. Peter Munch som ledende skikkelser.

Dette parti fik snart regeringsmagten - først en kort overgang i oktober 1909 til juli 1910. Og dernæst fra den 21. juni 1913 og

Resterne af »Tunestillingen«, betonhule mellem Tune og Karlslunde, marts 1983. (Foto: Erik Wassard)



hele syv år frem – altså under hele første verdenskrig – til den 29. marts 1920. I denne sidste – og lange – regeringsperiode blev Zahle statsminister, Scavenius fik udenrigsministerposten og den stærkt pacifistiske dr. Munch måtte overtage det i de radikales øjne så upopulære forsvarsministerium.

Det var altså denne regering, der sendte flere tropper i »felten« end tidligere set i Danmark – og det var den regering, der stod fadder til en yderligere befæstningskrans omkring København, den føromtalte »Tunestilling«.

Hvad kunne det nytte at bemande de tunge og uflyttelige betonkonstruktioner omkring København med så og så mange tusinde mand tropper, hvis fjenden foretog en hurtig attak i Køge Bugt, f.eks. ved Mosede – mindre end én dagsmarch fra Vestvolden?

Hvad kunne det nytte at indforskrive vendelboer, århusianere, koldingboer, odenseanere og Sjællandske karle, - hvis de alle sad fast i en jernbanevogn på Roskilde station på vej til det betrængte København? Fjenden kunne jo ved et hurtigt fremstød efter en invasion i Køge Bugt, der hvor sjælland var smallest: mellem Himmelev og Mosede, afskære Københavns eneste jernbanelinie – og dermed livslinie – mod vest: jernbanen København-Roskilde, f.eks. ved en tysk besættelse af Glostrup station.

Altså gik man i gang med at rulle pigtråd ud i lange baner: fra Veddelev og Himmelev ved Roskilde Fjord, ned over Tune og Karlslunde og videre ned til et nybygget batteri ved Køge Bugt: Mosede Batteri.

Og bag denne pigtråd gravede man sig ned i små enheder: det nye våben maskingeværet i maskingeværstillinger – hurtigt flytbare. Det 20. århundredes mobile krigsførelse havde afløst middelaldervolden, Københavns Befæstning omkring hovedstaden.

Imens gik Jenserne og pudsede gevær og fordrev tiden med eksercits og lejrliv i store lejre bag Vestvolden: Avedørelejren, Glostruplejren, Ejbylejren. Og gullaschkanonerne – rullende feltkøkkener med store kedler med 250 liter gullasch (som danske



Ejbylejren i »Sikringsstyrken's« tid under Første Verdenskrig 1914-18. Enkelte af lejrbarakkernes fundamenter kan endnu spores i terrænet ved Vestenceinten ud for Rødovre Parkvej. (Lokalsamlingen, Glostrup Bibliotek)

grosserere var absolut leveringsdygtige i – også til fjenden!), kom kørende fra lejr til lejr. Forsyningsministeren, indenrigsminister Ove Rode, fik nok at se til, Sikringsstyrken skulle have varm kaffe. Senere, da den slap op: varmt øl for at dæmme op mod forkølelser. I Hedebolandsbyerne indkvarterede de unge Jenser sig ofte hos de bønderfamilier, der en generation tidligere havde nægtet at betale skat til Københavns Befæstning. Forsvarsministeren, den radikale dr. Munch, havde ansvaret for at klæde de mange indkaldte i uniform og forsyne dem med våben og ammunition, og de var mange – i alt 140.000 mand gjorde tjeneste, af en befolkning på 2 millioner under de fire år, verdenskrigen varede.

Der blev gjort forberedelser til at oversvømme områderne nord og nordvest for København. På Amager gravede man en skytte-



Der var mange planer om anvendelse af fæstningsanlæggene til civile formål. Her ses den kendte arkitekt Carl Brummers forslag fra 1927 til en villaby med tofamilieshuse, »Vestfronten« ude på Vestvolden. (Foreningen til Hovedstadens Forskønnelse)

gravslinie tværs over øen syd om Store Magleby. Flere armeringsarbejder blev igangsat, og et utal af skyttegrave og skyttehuller blev gravet.

I hver af Vestvoldens store kanonbunkers sad dag og nat 11 mand – 10 menige og 1 officer – parat til at »trykke på aftrækkeren«. Men alt dette fik som bekendt for Danmarks vedkommende en fredelig udgang. Signal-trompeterne blæste våbenstilstanden i Europa ud over slagmarkerne den 11. november 1918.

Og meget hurtigt efter vedtog Rigsdagen at nedlægge størstedelen af Københavns Befæstning. Datoen blev fremrykket i forhold til 1909-lovens beslutning: 1922 blev til 1. april 1920. Regeringen Zahle var i mellemtiden trådt af – 2 dage før – under »påskekrisen«s hektiske stunder. Men den historie fører det nok for vidt at berette om her.

Hvad skete der da efter 1. april 1920 med Københavns Landbefæstning? Finansministeriet overtog Landbefæstningens arealer

– men militæret anvendte dog faktisk i mange år endnu områderne til f.eks. ammunitionsdepoter. Lidt efter lidt antog det før så imposante forsvarsanlæg mere civile træk. Vestvoldens græsrige skråninger blev bortforpagtede til den lokale landbefolkning til høslæt. Derved forhindredes voldens græs og ukrudt i at vandre ud over landmændenes frugtbare marker, sådan mente man dengang. Høstforpagterne måtte slå græsset og køre høet hjem, men ikke lade kreaturer græsse på volden. Dog så man af og til geder og får æde livligt løs af den grønne voldbeklædning.

Allerede i 1932 blev et område af Vestvolden (en del af Husumenceinten mellem Frederikssundsvej og Mørkhøjvej) åbnet som rekreativt område for publikum. Mindre arealer blev stillet til rådighed for bl.a. Gabriel Jensens ferieudflugter for københavnske skolebørn. Kolonihaverne skød op tæt på de gamle forsvarsanlæg.

Men adgang, f.eks. netop til Vestvolden, fik kun de, der havde mod og kræfter til inden daggry på ganske bestemte dage af året at henvende sig til voldens befalingshavende for at få udleveret

Fortunfortet en efterårsdag 1983. (Foto: Erik Wassard)



et absolut eftertragtet adgangstegn. Der blev kun udstedt ca. 1000 sådanne strengt personlige færdselstegn – og ca. 300 fisketegn til private, der ønskede at fiske i voldgraven.

Det skortede ellers ikke på planer om benyttelse af de gamle befæstningsanlæg – fra bilveje på selve Vestvolden, tennisbaner og kolonihaver til villagrunde på de gamle forter. Nogle af disse planer blev desværre realiserede.

Først i 1960'erne enedes staten og Vestvoldens beliggenhedskommuner, det vil dengang sige Hvidovre, Brøndbyernes, Glostrup, Rødovre og Københavns kommuner, om at kommunerne skulle have ret til at lade befolkningen gøre brug af volden. I 1976 solgte Glostrup sin del af volden til Rødovre kommune.

Kommunerne – og dermed befolkningen – har brugsret til volden, men det er stadig staten, der står som ejer. Fra 1. april 1977 er statens administration af Vestvolden lagt under Skovstyrelsen, der atter er underlagt Miljøministeriet. Det er Københavns Skovdistrikt, der udøver den daglige forvaltning af statens ejendom.

Forterne og batterierne på Nordfronten blev brugt til og bliver brugt til mangehånde formål. Således kan f.eks. nævnes, at Bagsværdfortet benyttes af Statens Filmcentral til depot – her er ingen offentlig adgang. Lyngbyfortet blev indtaget af private parcelhuse, men er nu restaureret som offentligt parkanlæg af Lyngby Kommune. Gladsaxefortet er nylig blevet restaureret af Gladsaxe Kommune som offentligt anlæg.

Samtidig med den stigende interesse i befolkningen for lokalhistorie, naturfredning og rekreative arealer er der blevet dannet bevaringsforeninger. Her kan naturligt nævnes Foreningen Vestvoldens Venner fra 1974 – og fra året efter Garderhøjfortets Venner.

Foreningen Vestvoldens Venner og Danmarks Naturfredningsforening tager i denne tid skridt til at rejse fredningssag for Vestvolden. Kommunerne i nord: Gladsaxe og Lyngby-Taarbæk har som nævnt i flere tilfælde vist vilje til at restaurere flere af de gamle forter på Nordfronten.



Gladsaxefortet, 1983. (Foto: Erik Wassard)

Det er vort håb – bl.a. netop med udgivelsen af dr. phil. Richard Willerslevs værk om fæstningsarbejdernes liv og skæbne under opførelsen af Københavns Landbefæstning – at så mange som muligt skal få øjnene op for dette vældige anlægs helt særlige beskaffenhed. Københavns Befæstning er enestående i sin art. Et af de absolut sidste helstøbte og storladne militære anlæg omkring en europæisk hovedstad, hvoraf der endnu er bevaret så meget intakt. Men nu svøbt ind i tidens slør af grønne vækster.

Geder græsser på Vestvolden i tyverne (Foto: Thorvald Larsen)



Forrige slægters slid og slæb, det vældige værk, som så mange menneskeskæbner har været knyttet til på godt og ondt, står nu som en gave til os fra fortiden; til den historisk interesserede, til den, der søger det fjerne i det nære. Lad os sammen bevare dette enestående minde fra Danmarkshistorien og glæde os over, at vi i dag kan vandre blandt fortidens markante fortprofiler, nu sløret og overgroet af hvidtjørn og brombær. Hvad der blev rejst til værn mod fjenden skal nu blive til hvile og vederkvægelse i vor travle dagligdag.

Erik Wassard
Formand for Foreningen Vestvoldens Venner.

Register

Absalonsgade 38
Alexandrine, dronning 83
Amager 36, 37, 111
»Arbejdets Værn« 49, 50
Arbejdsmændenes Forbund 30, 31, 49, 52, 55, 59, 85
Avedøre 14, 78, 102
Avedørelejren 110

Bagsværdfortet 13, 98, 114
Bahnson, Jesper 31, 52, 56, 57
Bernstorff Batteri 13, 98
Birch, A. 19
Birch & Larsen 19
Bojsen, Frede 98
Botanisk Have 104
Brandes, Edvard 98
Brummer, Carl 112
Brøndbyerne 36, 114
Brøndbyøster 73, 78
Brøndbyøster Mark 56, 74
Brønshøj 38
Buddinge Batteri 13, 98

Charlottenlund 12
Charlottenlund Fort 23, 102
Christensen, J. C. 98, 105
Christian X, 83
Christiansholms Batteri 98
Christiansholmslinien 13, 98
Christianshavns Vold 11

Damgårdsfortet 56, 70, 72
Danmarks Naturfredningsforening 114
Dybbøl 104

Ejbylejren 110, 111
Ermelunden 12, 29, 50, 52, 54, 55, 56, 75, 98
Ermelundsbroen 14
Ermelundskanalen 12, 14, 39, 61, 67, 75
Ermelundsstien 12
Estrup, Jacob Brønnum Scavenius 11, 18, 56, 98

Fortunfortet 13, 22, 98, 113
Forsvarskommissionen af 1902 105, 106
Frederiksberg 37, 73
Frederiksdal 27
Frederikssundsvej 38, 113
Furesøen 12, 27, 63, 98
»Fædrelandets Forsvar« 102

Gammel Køge Landevej 73
Garderhøjfortet 12, 13, 19, 23, 39, 40, 50, 54, 98, 103
Garderhøjfortets Venner 114
Gendarmerikorpset 70
Gentofte 98
Gentofte Batteri 13, 98
Gentofte Sø 98
Gladsaxe 36, 114

Gladsaxefortet 13, 56, 63, 98, 114
Glostrup 41, 42, 46, 70, 73, 76, 110, 114
Glostruplejren 110
Gratløv, Lars Peter 75, 77, 78
Gunnersen, A. P. 19
Gunnersen & Hoffmann 19, 43

Hakkemose teglværk 84
Halland 80
Harrestrup Å 22
Hassing-Jørgensen, Jens 83
Henningsen, Frants 71
Herlev 36, 38
Hermansen, P. 49, 50, 53
Himmelev 110
Hoffmann 19
Holm, P. 30, 52
Hultberg, Gustaf Adolf 78, 80, 82, 83
Husum 28, 35, 36, 37, 43, 44, 74, 104
Husumenceinten 38, 98, 113
Hvidovre 73, 114
Hvidøre 98, 102
Hørup, Viggo 98, 108

Ingeniørkorpset 17, 60, 97, 98

Jægersborg 98

Kagsmosen 15, 98
Kalkbrænderihavnen 60
Karlslunde 108, 110
Kastellet 11
Kastrupfortet 49, 50, 102
Knud, prins 83
Krigsministeriet 17, 19, 29, 31, 50
Københavns Afholdsforening 76
Københavns Skovdistrikt 114
Køge Bugt 73, 97, 98, 102, 110

Larsen, L. 19
Liège 104
Lyngby 12, 19, 29, 30, 31, 32, 36, 39, 40, 43, 69, 70, 71, 72, 73, 98, 114
Lyngby Enge 12
Lyngbyfortet 13, 51, 98, 114
Lyngby Glasværk 39, 72
Lyngby Sø 63
Lyngsie, M. C. 53

Madsen, M. 19
Madsen, V. H. O. 105
Madsen & Michelsen 19, 40
Maginotlinien 104
Malmø 41
Matzen, H. 56
Michelsen, J. 19
Middelgrunden 102
Miljøministeriet 114
Mosede 110
Mosede Batteri
Munch, Peter 108, 110, 111
Mørkhøjvej 113

Nordfronten 12, 13, 14, 16, 23, 25, 39, 56, 62, 69, 73, 74, 105, 106, 114, 116
Nøkkentved 27, 46
Nørrebro 11, 77
Nørreport Station 83

Ordrup 72, 78, 82

Pedersen, Jørgen 12, 60
Petersen, L. 19
Pingel, V. 31, 52
Prøvestenen 102

Reedtz-Thott, Tage 98
Rode, Ove 111
Roskilde 84, 110
Roskildevej 97
Rødovre 114
Rødovre Parkvej 111

Saxogade 38
Scavenius, Erik 108, 110
Siegfriedlinien 104
»Sikkerhedsvandlinien« 98
»Sikringsstyrken« 106, 111
Skovstyrelsen 114
Skåne 69, 80
Sommerfeldt, E. J. 17, 18, 99
Småland 69, 78
Stenbrohult 78, 82
Store Magleby 112
Strandvejen 13, 98
Sundbyerne 36

Tinghøj Batteri 13, 98
Trekroner 102
Trier, H. 50
Tune 108, 110
»Tunestillingen« 108, 110
Utterslev 74
Utterslev Mose 14, 98, 99

Valby 73
Vangede 78
Vangede Batteri 13, 61, 98
Veddelev 110
Vestbanen 22, 73, 110
Vestenceinten (Vestvolden) 10, 14, 15, 16, 17, 19, 20, 22, 23, 25, 28, 29, 30, 35, 37, 38, 39, 40, 46, 53, 54, 56, 57, 61, 62, 64, 65, 66, 69, 70, 73, 74, 75, 76, 80, 85, 97, 98, 99, 100, 105, 107, 110, 111, 112, 113, 114, 116
Vesterbro 11, 77
Vestre Ordrupkratbatteri 14, 98
Vestvoldens Venner 114
Vibeholm 57
Warming, J. 15
Wesselsgade 77
Wright, Orville og Wilbur 102, 103
Wätzold 19

Zahle, C. Th. 108, 110, 112

Øresund 102
Ørstedsparken 104
Østerbro 11
Østersøen 106
Østre Anlæg 104
Østre Ordrupkratbatteri 14, 98

Forlaget takker Byhistorisk Samling for Lyngby-Taarbæk Kommune, Foreningen Vestvoldens Venner, Geodætisk Institut, Glostrup Lokalhistoriske Arkiv, civilingeniør Erna M. Hultberg, Lokalhistorisk Arkiv for Gentofte Kommune, Lokalhistorisk Samling, Rødovre Kommunebiblioteker, Rigsarkivet og Tøjhusmuseet for velvillig assistance og udlån af billedmateriale til bogen.

I 1986 er det 100 år siden det første spadestik til Københavns Landbefæstning blev taget.

Gennem 8 år var 2000 arbejdere til stadighed beskæftiget med opførelsen af befæstningen, der kom til at løbe fra Køge Bugt ved Avedøre i syd, til Øresund ved Hvidøre i nord. Fæstningsarbejdet blev tidens største arbejdsplads — og den mest omkostningskrævende: 18 millioner (1890'er) kroner lød slutbeløbet på.

Danmarks største arbejdsplads tager fat på befæstningsanlæggets historie fra en anden synsvinkel end de forsvarsmæssige, politiske og lokalhistoriske, der allerede foreligger. Bogen beskriver *fæstningsarbejdernes* historie: deres liv og skæbne, deres arbejde og faglige kampe for at opretholde en blot nødtørftig tilværelse. Ved hjælp af hidtil ubrugte kilder fremstilles fæstningsarbejdernes sociale og økonomiske forhold, ligesom der fortælles om arbejdsstyrkens rekruttering.

Det er et pionérarbejde, forfatteren, dr.phil. *Richard Willerslev*, her lægger frem.

I en efterskrift fortæller *Erik Wassard* om befæstningsanlæggets historie op til i dag. Bogen er rigt illustreret med samtidige illustrationer.